

35 minute

УПОЗНАВАЊЕ ДУШЕВНОГ ЖИВОТА

20 min *10 min*

С ОБЗИРОМ НА ВАСПИТНИ РАД
ЗА УЧЕНИКЕ УЧИТЕЉСКИХ ШКОЛА.

НАПИСАО :

Dr. KORNIS GYULA

ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА.

ПРЕВЕО :

ПАВЛЕ ТЕРЗИН

УПРАВИТЕЉ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ.

У ЗОМБОРУ

ШТАМПАРИЈА В-А П. БАЈИТА

1914. — 72.

ЦЕНА : 3 КРУНЕ.

УПОЗНАВАЊЕ ДУШЕВНОГ ЖИВОТА

С ОБЗИРОМ НА ВАСПИТНИ РАД
ЗА УЧЕНИКЕ УЧИТЕЉСКИХ ШКОЛА.

НАПИСАО :

Dr. KORNIS GYULA
ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА.

ПРЕВЕО :

ПАВЛЕ ТЕРЗИН
УПРАВИТЕЉ УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ.

У ЗОМБОРУ
ШТАМПАРИЈА В-А П. БАЈИТА
1914. — 72.

ЦЕНА : 3 КРУНЕ.

873788

MAGYAR
KÖZLEMÉNYEK AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

398/920.

Előszó a szerb fordításhoz.

Nagy készséggel és hazafias örömmel teljesítettem a fordító úrnak azon engedélyért való kérelmét, hogy e könyvecske, melynek célja a lelki élet rövid, főképp pedagogiai vonatkozású ismertetése, a hazai szerb tanítóképző intézetek számára szerb nyelven is megjelenjék. Sajnos, hogy a szerb nyelv ismeretének hiányában magam a fordítást nem nézhettem át; a fordító úr szakismerete és buzgósa azonban garanciának tűnik fel előttem arra, hogy a fordítás az eredetinek lehetőleg hű mása.

Minthogy a tanítóképző-intézet *szakiskola*, melynek feladata művelt, hivatásukat értő és szerető tanítók kibocsátása, a tanítóképző intézeti pszichológia tanításának célja is különbözik a köz-műveltség iskolákétól (pl. a középiskolákétól), mert főképp azon szellemi jelenségekkel foglalkozik, melyeken

Предговор уз српски превод.

Са готовошћу и домољубивом радошћу сам испунио молбу г. преводиоца, да му дозволим, да ову књижицу — којој је сврха прегледно упознавање душевнога живота, поглавито са педагошког гледишта — на српски преведе, те да се употреби на српским учитељским школама у домовини. На жалост, због незнања српскога језика не могу прегледати српски превод, али стручност и марљивост г. преводиоца даје ми јемства, да ће превод бити верна копија оригиналу.

Учитељска школа је *стручна* школа, којој је сврха, да образује интелигентне учитеље, који ће свој позив разумети и завоleti. Са тога разлога и учење психологије у учитељској школи мора се разликовати од обрађивања исте у опће-образовним школама (н. пр. у средњим школама). У учи-

a tanítás és nevelés munkája alapszik s amelyek ismerete tudatossá teszi a tanító működését. Hogy valaki a gyakorlatba elveket átvihessen, általános ismereteket alkalmazhasson, ahhoz kétségkívül szükséges az alkalmazandó elvek ismerete. Hogy valaki a pszihológia pedagógiai vonatkozásait megérthesse, ahhoz természetesen előbb a lelki élet *általános* ismeretére van szüksége. Éppen ezért a tanítóképzői pszihológia sem lehet egyszerre specijalis neveléstani pszihológia, hanem csak az általános és pedagógiai pszihológia bizonyos kombinációja. A tanítónak mindig az *egész* lelki élet elméletére kell vonatkoztatnia a különös tényeket. A lelki fejlődés tényleges sorrendje nem szabja meg eo ipso a lelki élet ismertetésének didaktikai rendjét is. A gyermekpszihológia tanítása mindjárt a kezdő bevezető fokon, — mint néhány próba mutatja — az általános pszihológia, vagyis a normális meglett ember lelkének ismerete nélkül, okvetlenül felületességre vezet. Előbb a magunk lelki életét kell ismernünk s ezen az alapon gondolhatjuk el má-

teľским школама психологија се бави поглавито са оним душевним појавама, на којима се оснива рад обучавања и васпитања, те која знања учине, да учитељев рад постане свесним. Да неко буде у стању у пракси применути начела и опћа знања, неопходно је потребно да упозна иста начела. Да неко пак педагошку примену психологије може схватити, сасвим је природно, да претходно мора упознати *опћи* душевни живот; те баш због тога психологија у учитељској школи не може у исто доба бити и специјално педагошка психологија, него само опћа и тек комбинација педагошке психологије. Учитељ увек мора поједине појаве подвргавати теорији *опћег* душевног живота. Фактични ток душевног развита не опредељује уједно и дидактички ток познавања душевног живота. Обрађивање психологије детета одма на првом ступњу без познавања опће психологије, т. ј. без познавања душевног живота одрасла човека, као што то неки опити доказују, свакако би било нешто површно. Прво ваља

sokét (a gyermekét) is; előbb kell tárgyalnunk az általános pszihológiát s csak aztán a gyermekpszihológiát. Csakis amidőn már a tanítójelölt megtanulta saját pszihikai tü-neményeit megfigyelni s tu-datossá tenni, lehet róla szó a pedagógiai konkrét alkal-mazásról. A lelki élet ezen megismerése csakis *rendsze-res módon* történhetik; min-denekelőtt a pszihológiai isme-reték bizonyos rendszerének valóságos megemésztését kell biztosítanunk. A lelki élet-nek közéleti rendszertelen is-meretével (a természetes pszi-chognózissal) szemben a pszi-hológia mint tudomány épen a rendszert képviseli. A rend-szerezett ismeret képesíti a tanítójelöltet arra, hogy meg-figyeléseit, a konkrét lelki élet tényeit viszonyítsa és szervezze, elméleti szempon-tok alá állítsa. Épen abban rejlik a pszihológiai magya-rázat, hogy az adott lelki tényt besorozzuk a lelki je-lenségek valamely már is-mert osztályába. Kétségki-vül nem a katedráról egy-szer szépen elhangzó elő-adásban áll a pszihológiai oktatás, hanem a tárgynak magukkal a tanulókkal sok példán történő át- meg át-

да упознамо свој душевни живот и тек на основу тога можемо схватити душевни живот другогa, па и дете-та; прво морамо, дакле, о-бразовати оућу психологију детета. Тек тада, када је учитељски кандидат научио посматрати своје психичке појаве и када је о њима са-знања стекао, може бити говора о конкретној педа-гошкој примени. Ово сазна-вање душевнога живота пак може бити једино *систе-матичким* путем, стога се пре свега мора осигурати могућност, да се психоло-шко знање извесним систе-мом сварити може. На су-прот лаичком, не системат-ском познавању душевнога живота (природној психо-гнози) стоји психологија као наука, захтевајући извештан систем. Систематско знање оспособљава учитељског кан-дидата, да појаве конкретно-га душевнога живота у од-нос ставља, да их системизира и по извесним начел-ним становиштима свађа у врсте, јер и само психо-лошко објашњавање састоји се у томе, да поједина ду-шевна факта свађамо у из-весну, већ познату врсту душевних појава. Ван сваке

dolgozásában, kifogásaikra és kétségeikre való többszöri kitérésben, melyekre célzatosan nyernek alkalmat a kérdések föltevése által. A szokratikus együttmunkálkodást nyomon követi a szabatos meghatározás és a rövid összefoglalás. Voltaképp az egész pszichológiai oktatás nem egyéb, mint a tanulóknak lelki életük fölött történő reflektálásra (pszichologizálásra) való megtanítása. Így a tanuló előtt az elme működései nem maradnak pusztá szavak, hanem élő valóságokká válnak.

A pszichológia tanulása kétségkívül öntudatosabbá, értelmesebbé, türelmesebbé, ügyesebbé, tapintatosabbá teheti a gyakorlatot, fogékony-ságot kelt a tanítóban tapasztalatok szerzésére, esetleg figyelmezteti módszerének hibáira, megszünteti pedagógiai szentimentalizmusát, kritikusabbá teszi a tanulókkal szemben, elmélkedésre indítja a fegyelmi eszközök használatában. Egyébként hangsúlyoznunk kell azt a különbséget, a mely egyrészt a pszichológiai tényeknek a tankönyv formájában való ismerete, másrészt ez ismeretnek az iskolában való

sумње је, да се обрада психологије не састоји једино у милозвучном катедралном предавању, већ у многогласном заједничком прерађивању са ученицима на многим примерима или поводом њихове сумње, запиткивања, навађања и других прилика разговора са њима. Сократски заједнички рад ваља да прати одређења дефиниције, а затим кратко збирање. Цела обрада психологије да није ништа друго, до ли рефлектовање (психологизирање) ученика над сопственим душевним животом. Тим начином радња ума неће остати пред ученицима као нешто празно и голо, већ као нешто фактично.

Нема сумње да нам изучавањем психологије пракса бива свеснија, трпљивија, вештија па и прилагодљивија; оно учини учитеља пријемљивим за стицање доживљаја, па и опомиње на грешке метода му, излечи га од педагошког му сентиментализма, изоштри му критицизам према ученицима, а утиче и на избор дисциплинарних му предмета. У осталом нагласити се мора разлика између познавања психолошког знања

konkrét alkalmazása között fönnál. A fizika tudása még nem jelenti a gépészet ismeretét, sőt még ennek technikai könyvből való ismerete sem képesít bennünket arra, hogy versenyre keljünk a gyakorlati gépészszel. A lelki élet nagyon is bonyolult, s a mi pszichológiai törvényeink csak egyes elemekre vonatkoznak. A tanító különben is a pszichológiai törvények technikai és rendszeres alkalmazása számára a legkedvezőtlenebb feltételek mellett dolgozik. A gyermekek nagyon különböző elmetipusokat képviselnek az iskolában, más-más idegalkattal, képességgel, tendenciákkal és tapasztalatokkal. Ezen egyéni különbségek kibogozása látszik az első lépcsőnek az elmetörvények sikeres alkalmazása.

Arra törekedtem, hogy tárgyalásom tömör, tételészter-mészterü és szabatos legyen. Az nem baj, hogy első olvasásra nehéznek tetszik, csak minden mondat tényleg mondjon valamit, semmiféle henye rész ne forduljon elő benne. Ami tartalmas, az nem könnyű, s ami könnyű, az többnyire nem tartalmas. Nehéz úgy írni, hogy elő-

putem уѣбеника или путем практичне школске примене. Физичко знање не значи уједно и познавање стројева, па и само техничко знање не оспособљава нас уједно и за утакмицу са практичним машинистом. Душевни је живот врло сложен, а наша психолошка правила односе се само на поједине основне чињенице. Учитељ, међутим, с обзиром на техничку и систематску примену психолошких закона, ради у врло неповољним приликама, јер су деца врло разноликог душевнога типа са другим и другим живчанним стројем, са другом и другом готовошћу, тенденцијом и искуством. Уз постављање ових личних особина изгледа да је први услов успешној примени душевних закона.

Трудио сам се, да ми обрада буде збијена, у облику правила и одређења. Не шкоди, што то на први поглед изгледа потешко, главно је, да свака реченица заиста и садржи нешто а да у излагању нема ничега површнога. Оно што обилује садржином и не може бити лако и обратно, што је лако, то је понај-

adásunkban a bárány is gázolni s az elefánt is úszni tudjon. A „játszva tanulás“ inkább mulatás, semmint tanulás. Ami semmi nehézséget sem okoz s első pillanatra magától értetődőnek látszik: az nem tud hosszabb ideig lekötni, tovább foglalkoztatni és sarkalni bennünket. Paradokszonnal élve: itt az akadályok emelnek bennünket.

Pozsony, 1914. okt. 15.

Dr. Kornis Gyula,

egyetemi tanár.

више без садржине. Врло је тешко тако писати, да нам у расправљању може и јагње газити а и слон пливати. „Учење у игри“ више је забава него учење. Оно, што нема никакве тешкоће, и што се од првога момента само по себи разуме — то нас и не занима толико, ни ти нас примамљује, ни ти потстрекава. Послуживши се парадоксом можемо рећи: једино нас препреке могу узвисити.

У Пожуну, 15. окт. 1914.

dr. Була Корниш,
универзит. професор.

Са радошћу предајем српској школи и српској књижевности ово красно дело. Уверен сам, да је ова књига то и заслужила, те да ће српска школа од ње имати користи.

Зомбор (Сомбор), 1914. год.

Павле Терзин.

О ДУШЕВНОМ ЖИВОТУ У ОПШТЕ.

§. 1. Предмет (објекат) и сврха психологије.

Гвожђе, воду, облак, брдо, дрво, камен итд. називамо *природним телима*; треперење, падање, дизање, притискивање, преламање светлости, електрично струјање итд. зовемо *природним појавама*. Радост, бол, мишљење, жеља, воља, одлучивање пак нису природна тела, нити природне појаве, него су то *душевна стања*.

Природне и душевне појаве или стања разликују се у главноме тројако: 1. док природне појаве сазнајемо путем спољног света с помоћу наших чула н. пр. рану на телу нам; дотле душевно стање сазнајемо непосредно у унутрашњости својој н. пр. бол од ране. 2. Природну појаву може свако непосредно осетити с помоћу својих чула (н. пр. један комад гвожђа, једну биљку, падање неког тела), али неко душевно стање примећује само она особа, у којој се дотична душевна појава налази, а други је непосредно не може осетити. Моје мисли, моју жељу, радост или тугу нико није у стању непосредно сазнати, већ једино што може о њима закључивати из неких спољних знакова н. пр. путем мога израза лица, покрета, путем мога говора. Душевна стања су дакле свагда *лична*. 3. Природне појаве збивају се у простору и у времену, а душевна стања догађају се *само у времену*. Тела се простиру, јер ако падну — падну у простору, али мисао, тугу или одредбу никад не можемо замислити у простору. Стварне појаве су делимично предмети а делимично стања, а душевне појаве једино су стања. Нема такве мисли, осећаја или одлуке, које би као непроменљиво, стално тело могли опажати.

Задатак је психологије у првом реду да душевна стања опише у што простијем облику. Исто онако као што природне науке описују природна тела и појаве, тако се и психологија труди да опише душевне појаве само с том разликом, што психологија не чини то чисто описно, већ настојава да на основу претходно узрочних и сљедујућих појава успостави нормативни закон душевнога живота. На основу овога тумаче се поједина душевна стања.

Психологија је дакле она наука, којој је сврха, да опише суштину и успостави нормативни закон душевнога живота.

И у обичном животу има доказа за сталан поредак душевних појава и то у народним изрекама. Мудрост тих изрека у томе се баш и састоји, да изразито изнашају узрочан и законити ток душевних појава. — Живот је најбољи учитељ. — Рђав глас далеко иде. — Кога једном змија опече, тај се боји и гуштера. — Лако је дете обрадовати или растужити.

Психолошка тумачења истражујемо свагда, кад-год испитујемо, шта је навело некога да ово или оно учини; како је дошао на ту мисао? Зашто је променуо своје понашање; зашто плаче или зашто се смеје; зашто је дете у овај мах немирно итд. При избору свога позива премисљамо, да ли имамо у себи склоности за ову или ону струку, шта очекујемо од себе у животу на истој струци — том приликом се такође ослањамо на нормативни закон душевнога живота. Ако се душевне појаве разликују од природног им тока, тада у обичном животу називамо то психолошком занимљивошћу и. пр. у много случајева закључи пороте, или кад неко одједном промене своје политичко начело, или уопште нагла промена мишљења и уверења. На истој основи говоримо о психологији било ког песника и. пр. о психологији Бранка: бујна природа, велико песничко надахнуће, осећај природе и слободe, простота итд. и том приликом дакле трудимо се психолошки утврдити умотворе уколико су они природне последице свога доба и околине, а уколико пак носе обележја самога песника.

2. §. Однос психологије према педагогији.

Да психологија има великог утицаја на васпитање, те тако и на науку о васпитању — на педа-

гоику —, то следи већ из самог појма васпитања. Васпитавање састоји се *поглавиш* у утицају васпитача на душевни живот детета. Да васпитач пак свесно може утицати на дете, ваља да познаје дечји душевни живот и његов развитак. Којој сврси ваља да греди васпитач, то ће му рећи *моралка* (етика), а која *средства* ваља да употреби у томе путу — рећи ће му *психологија*. Психологија је дакле педагогији једна основна, нормативна, наука.

Психолошко знање учини нам сваки поступак свесним, олакша нам праксу и стицање нових искустава. Темељно образовање најбољи је путовођа васпитној пракси. Као што добар машиниста мора знати теорију природних појава — физику; лечник ток појава човечјег живота — физиологију, тако и васпитач (педагог) мора познавати суштину душевнога живота — психологију.

3. §. Начин испитивања душевних појава.

Да психологија може описати душевне појаве и установити нормативне законе истих, служи се она у главном са два начина испитивања, а то су: *опажање* и *опиши* (експерименти).

1. Појаве спољнега света стичемо *с помоћу* својих чула, а за сазнање душевних појава не требамо никаквих посредника, већ их стичемо *непосредно* испитивајући самога себе (самоопажање, *introspekcio*). Међутим испитивање самога себе за владајуће душевне појаве није могуће, јер је испитивач и предмет испитивања истовремено један исти. Ако посматрамо природни предмет — он се тиме не мења, а сврха испитивања мења суштину, па и сасвим промене душевну појаву. Тако н. пр. ако нам при највећој љутини падне мисао, да се сами испитамо (опажамо), тада у том моменту већ не можемо испитивати свој гњев. Ток наших душевних појава нисмо у стању испитивати, посматрати, него се само сећати можемо на њих и њихов ток.

Зажмуримо и тако пробајмо себи обновити свој круг детињства, свој завичај, родитељски дом и доживљаје у њему. Обратимо пажњу на ред којим се редом низаху слике сећања нам. Тај ток, путем којег обновимо своје доживљаје, то је *introspekcio*, *самоопажање*.

Душевне појаве *других особа* никада не можемо непосредно опажати, испитивати, већ само посљедице истих појава као што је: мимика, покрети руке, ноге или осталих удова. Шта мисли, шта хоће или шта осећа неко, то можемо сазнати само из неких спољних знакова, као што је: плач, смеј, махање итд. О душевном стању некога другог могу тек само закључивати на основу сличности мога душевнога става. Још понајвише с помоћу језика сазнамо стање душевних појава, премда ни он није свагда у стању изразити оне силне варијације душевнога живота. Најбоље се можемо уживити у положај душевнога бића друге особе тада, ако смо сличне појаве и сами преживили. Отуд је то, да сиромаш боље схвати јад другог, а: „сит гладном не верује“; или отуд је то, да се најбоље разумеју људи истог сталежа.

Душевно стање других можемо схватити тек на основу сопственога искуства и обратно опажањем других боље сазнајемо самога себе. Самоопажање и опажање других једно друго допуњује.

2. Чињенице природе може свако подједнако посматрати, али чињенице душевнога живота у стању је посматрати само појединац. Према томе да самоопажање посве научне основе буде, мора се оно догађати у посве одређеним и сталним околностима тако, да сваки посматрач туђа опажања узможе поновити и утврдити. Она опажања пак, чије услове ми сами одредимо, па и измењујемо називамо *опишима* (експериментима). Опит је дакле свесно и намерно извађање извесне појаве а ради научне сврхе. Будући пак, да се и појаве душевног живота намерно изазвати, па и узроци њихови промењивати могу — настаје могућност и психолошких опита. Уз самоопажање опит је

је за психолошко испитивање један од најважнијих чињеница. За опит су обично потребне две особе: једна особа врши опит а друга извађа опажања. Први се брине за спољне услове и за измену истих, а други пак изражава своја опажања било речима или другим којим знаком. С обзиром на велику разлику личних особина (индивидуалне диференције) потребно је и за иоле тачно закључивање да се опити изведу на што више особа.

Опити се обично обављају ради што *простијих* душевних појава, н. пр. *чулних осетања*: какав је сталан однос између надражаја и осетања као последице првога? Надражаји, као природне појаве, могу се мерити и измењивати, дакле као услови осетања могу се и математски одредити. Исто тако важни су опити чињени ради одређивања трајања *пажење*, *умора*, *памћења*, ради утицаја на вољу, ради одређивања *временског тока* душевних појава итд., који су опити знатно и променули досадање становиште науке о тим појавама.

Први је почео опите чинити Е. Н. Weber (1829. год.) и G. Th. Fechner и то у сврху одређивања односа надражаја и осетања (психофизика). Први психолошки лабораториум основао је W. Wundt у Лајпцигу 1879. год., а данас их већ има широм света више стотина.

4. §. Извори за психолошка посматрања.

Психологија као наука оцртава душевни живот човека. Овај душевни живот само се тада може разумети, ако смо на чисто и са постанком његовим. С тога је потребно испитивање и проучавање, па и описивање дејјег душевног живота (*психологија дешеша*). Ово мора чинити особито учитељ — васпитач.

Посматрање дејјег душевног живота скопчано је са великим тешкоћама, јер је грдна разлика између душевног живота одрасла човека и нејака детета. Одрасли човек врло лако пренаша своја својства на душевни живот детета, па је отуда и врло често погрешних закључивања. Много искуство је потребно, па да се посве правилно уживимо у живот детињи. Да би дејју душу посве тачно прозрели, потребно је посматрати ток и развитак његових мисли, његових израза,

његова схватања и спајања представа, памћења, осећаја, игара му, цртежа и писања, нагона, умора и пријемљивости.

Па не само да морамо посматрати душевни живот деце, већ и живот примитивних људи (дивљака), па и живот самих животиња.

Наш душевни живот везан је за извесну заједницу (породицу, народ, државу, вероисповест итд.) и у тој се заједници и развија. Друштво (заједница) утиче на појединце (васпитање) и на против појединац има саутицаја на друштвени живот и његово сазнање. Ту душевну заједницу, тај међусобни утицај и узрочни закон свега тога проучава *друштвена (социјална) психологија*. Она испитује утицај развића вере, језика, уметности, морала, закона итд. на друштвени и живот појединца. Стога је она у тесној вези са психологијом личности, јер је личност чињеница друштва.

Телесне појаве посве су друге природе од душевних појава, па ипак су у тесној вези. Према томе психологија се мора обазирати и на појаве телесног живота (физиолошке појаве), које су пратиоци душевнога стања нам; особито пак мора пазити на оне појаве, које се стичу у мозгу.

У много случајева објашњавају нам нормалан ток душевног живота баш неприродна (абнормална) стања. О овим абнормалним приликама упознаје нас *патологија*, коју васпитач такође мора пратити. Са неприродним стањем мозга иду и неприродне душевне појаве. То су разноврсне душевне болести, које научно испитује и лечи *психијатрија* (наука о душевним болестима), а коју психолог такође мора пратити.

Па и остала знаност нам много може помоћи при изучавању душевних појава. Религија (вера), обичаји, морал, књижевност и уметност, историја и културна историја — све те науке садрже осећаје и идеје свога доба, те се из њих може закључити о душевним приликама онога доба у коме су постале.

5. §. Међусобни однос душевних и телесних појава.

Душевне и телесне појаве у човека у тесној су међусобној вези, и то: 1. по гдекад су душевне појаве последица телесних; 2. други пут пак промена душевнога живота нам проузрокује извесну промену на телу нам.

1. На наша чула утичу надражаји спољашњега света, који надражаји доспевајући до мозга, као живчаног средишта, проузрокују у њему извесну промену; тим путем се рађа душевна појава: *осећање*. Наше душевно расположење зависи од нашег општег телесног стања. На свежем ваздуху, при благој сунчаној топлоти угодно се осећамо; на против, о натуштенном и магловитом дану — утучени смо. Алкохол нас раздрагава и опија, а кафа дражи. Малокрвност у мозгу проузрокује несвестицу, те моментано прекида сваки душевни живот у намаи.

2. Ако се застидимо или се наљутимо — поцрвеномо, ако се уплашимо, тада пребледимо. Чујемо ли какав глас, покрет руке, израз лица нас одмах ода, да ли је добивени глас пријатан или непријатан по нас. Душевни рад утиче на крвни притисак у мозгу, па се и телесно уморним осећамо. У хипнози (в. 61. §.) сугестија произвађа невероватне промене телесних појава.

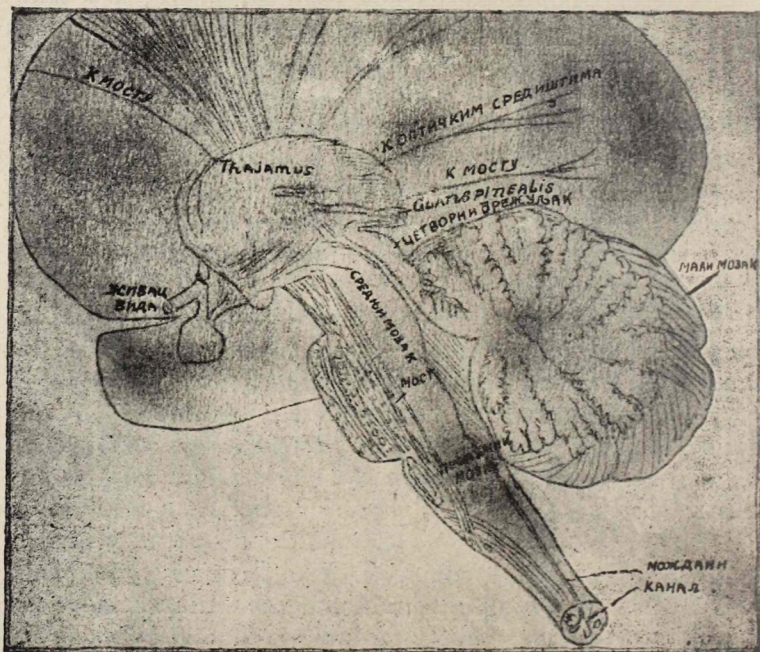
Међутим сваки део тела нашег не стоји у истом односу са душевним животом. У најтешњој вези стоји живчани наш строј и то понаособ центар живчаног строја нам: *мозак*. Он је наглавнији посредник између телесног и душевнога живота нам.

6. §. Живчани строј (систем).

Чињенице живчаног строја.)* Наш живчани строј састоји се из више милијарда живчаних влакана, *неврона*, који су микроскопске финоће а пружају се дужином својом. Сваки неврон има два дела: *живчану ћелију*, која је округла или звездаста са доста пове-

*) Понављање из антропологије.

ликом семенком и живчано влакно, које се разграђује из ћелије, танко је иfino а у много случајева подужи кончић. Живчано влакно спровађа добивени надражај. По где које је и врло дуго н. пр. они, што се свршавају у врху прстију, потичу чак од горњег дела кичмене мождине, а дебело је свако $\frac{1}{40}$ — $\frac{1}{500}$ mm. Живчана влакна се у путу своме разграђавају и тако

1. слика.

своје ћелије довађају у везу са осталим деловима живчаног строја. На овај начин образује се читаво живчано ткиво.

Суштина надражајног процеса по свој прилици да је хемијско распадање и спајање. Ово сведочи та околност, што је суштина живца врло сложена и лако распаљива, што му је хемијски састав органско једињење. Много је у њему карбона, фосфора, хидрогена, па је стога и пламливо. Састав

живчаногa стања врло је сложен и засада још није потпуно објашњен, н. пр. церебри: $C_{37} H_{33} NO_3$; лецитин $C_{44} H_{90} NSO_9$.

Просечна брзина надражаја код човека је 60 m у секунду, ну при прелазу живчаних ћелија та брзина је много слабија. Живчана влакна су безбојна и готово провидна; већа ткива изгледају бела, а већа површина живчаних ћелија пак црвено-сиве боје. Из тога произлази разлика *беле* и *сиве* материје живаца.

Живци при спровођењу надражаја делују у два правца: 1. или их спроводе у мозак са периферије тела (од чула) и ово су такозвани *живци за осећање (сензорични)*; 2. или спровођају к мишићима такве надражаје, који потичу из мозга и то су *живци за покретање (моторични)*. Осим ових има још и таквих живчаних кончића, који служе за спајање појединих можданих центара, то су *интрацентрална* живчана влакна.

Живчани stroj (систем). Живци проткавају цело тело и тако сачињавају једну органску целину, систем. Живчани елементи налазе се у три посве одељена и сврхом разнолика одељења: 1. *периферичне живчане ганглије*; 2. *центри у потшори мозга*, и 3. *потшора* т. ј. *велики* и *мали мозак*.

1. *Периферичне (обласне) живчане ћелије* сливају се у мање-веће чворуге, те сачињавају тако зване *ганглије*. Овамо се убрајају оне групе живчаних ћелија, које се налазе са обе спољне стране кичмене мождине (31 пар) и које снабдевају руке и ноге са живчаним влакнама. Ове спровођају осећање и мицање руку и ногу. Исто су тако периферичне и оне живчане ганглије, које се налазе у *чулима* (у оку, уху, у носу, језику итд.)

2. *Центри у потшори мозга* (в. 1. слику) већином се састоје из сиве супстанције унутарњег дела *мождане кичме* и из *продужног мозга*. Задаћа је ових разноврсна; ови примају и комбинују надражаје, који им долазе из живчаних ганглија, а за тим их отпремају

даље. Важан им је рад и то, да утиске, који долазе са периферије тела, спроводе к живчаним влакнама за покретање, те тако производе у мишићима покретања. Овака покретања, која постају без претходног чина воље нам (механично), већ ли путем ових центара — називамо: рефлексивним покретима.

Такав је покрет: рефлекс пупиле, т. ј. несвојеволјно ширење или сужавање пупиле поводом смањене или увеличане светлости; дисање, кашљање, гутање, кијање, жмирање итд.

3. Изнад поменутих делова поткоре мозга, а у виду лука пружа се *велики* и *мали мозак*. Велики мозак дели се на две паралелне, готово једнаке, полукугле, *хемисфере*. Дебљина ћелијских слојева му је отприлике 3 mm, а у малог мозга пак 1 mm. Површина великог мозга је отприлике 2000 cm².

Процес душевног нам живота везан је за поткору мозга. Извесни делови поткоре у дотицају су са извесним чулима, те јача повреда извесних области у поткори повлаче за собом слепоћу, или глухоћу итд. Према томе свако чуло (-вида, слуха, пипања итд.) налази своје средиште у овоме месту мозга, па се ово место и назива: област у поткори мозга за осетање, *сензорична област*. Тако н. пр. слух је локализован у слепоочној-, вид у потиљној кришци мозга. Исто тако и сваки покрет наш има своје средиште у поткори мозга у тако званој области за покретања (*моторична област*). При надражају извесног дела мозга наступа покрет руке, а при надражају пак другог ког дела — покрет ноге, или код трећег — израз лица (в. 1. и 2. слику).

За то пак, што живци леве половине тела нам иду у десну сферу мозга, а десне половине тела пак у леву сферу — то је лева сфера мозга средиште покрета десне половине тела, а десна среда пак средиште за покрете леве половине нашег тела.

У великоме и маломе мозгу има врло много живчаних влакана, која нам служе на то, да спајају кору мозга (*cortex*) са средиштима у поткори мозга (*subcor-*

процеси, који се посредним, спољним и просторним појавама објаснити не даду. Телесне и душевне појаве сачињавају јединствени и несравњиви поредак, па је просто немогуће и представити н. пр. да је живчана ћелија и живчано влакно спона две идеје. Због тога психологија никад не може постати једна грана физиологије (материјализам).

7. §. Подела и јединство душевних појава.

Има и таквих душевних појава, путем којих *уознајемо* спољни свет н. пр. видимо и чујемо поједине ствари, њихове слике обновимо у свести својој итд. Али има и таквих душевних појава, које нам изражавају наше *осећање* приликом упознавања нечега: радост, туга, гњев итд. и на послетку има и таквих појава, путем којих ми *ушичемо* на спољни свет н. пр. жеља, хотење, или радња наша.

Према томе психологија дели суштину душевнога живота на:

1. мишљење (упознавање);
2. осећање;
3. вољу.

Мишљење, осећање и воља немају своје посебне битности, него су они свагда удружени у свакој душевној појави, једино што је час једно час друго у надмоћности. Према томе не постоји у нами посебно опредељено мишљење, осећање и воља, него имамо у себи једно за другим текућа душевна стања у којима је надмоћно час мишљење, час осећање а час пак воља. По овој надмоћности зовемо ми тада и саму душевну појаву или мишљу, или осећајем, или вољом. Душевни живот не састоји се дакле из *партикуларних делова*, већ је *јединствен*.

При разумевању неке теорије прво се *мислимо*, али у исто доба осећамо и неко уживање у дотичном умном раду; у нами се рађа и извесна готовост, да сходно дотичној теорији нешто хоћемо, па и чинимо. При разматрању неке вештине, или читању неког умотвора прво се рађа у нами *ужи-*

вање, али у исто доба мислимо и на садржину и карактеристику истога; шта више, буди се у нама и нагон воље: да ли да и надаље посматрамо, читамо или не. На против, ако нас позове когод да нешто учинимо, тада или ћемо исто учинити, или не, те премисљамо о предмету и околностима воље, па се том приликом угодно или неугодно осећамо.

ПСИХОЛОГИЈА МИШЉЕЊА.

1. Осетање и очигледност.

8. §. Осетање и услови постајања осета.

На наша чула утичу разне појаве спољнога света: притисак на кожу, ваздушни таласи на ухо, разне хемијске појаве на живце носа и језика нам. Ови утицаји у чулима се мање-више преображавају и путем живчаних влакана доспу у мозак. Дотични ток промене у мозгу *осетимо* ми као пипање, глас, мирис, кус итд. *Ово најпростије душевно стање, које постаје услед надражаја чула називамо осетом.* Другим речма, осет је душевни отисак живог организма утицајем спољнога света. Услови постанка осета су:

1. Потребан је извештан ток, који ће проузроковати осет. Спољашњи узрок осета је *надражај*. Онај надражај, који као процес спољнога света утиче на живчани крај (као што је притисак, ваздушни талас, хемијски процес итд.) назива се *физичним надражајем*.

2. Физични надражај ваља да прихвати извесно чуло (око, ухо, нос).

3. Тај надражај, који већ у извесном чулу дела, називамо *физиолошким надражајем*. Овај надражај буде спроведен од спроводног живца дотичнога чула у извесну област мозга н. пр. надражај светлости буде спроведен у кришку можданог потиљка, надражај гласа у слепоочну кришку мозга итд.

4. Мождане ћелије приме дотичне надражаје и задрже их, а живчана влакна доведу их у везу са осталим тачкама мозга, те ми паралелно са тим просторно материјалним процесом осетимо светлост, чујемо глас,

омиришемо, опипамо, осетимо да је нешто хладно или топло. Али то је међутим засада посве неразумљиво како да *хемијски процес* у мозгу одговара *душевној* појави као стању посве друге суштине, т. ј. како да треперењу материјалних чињеница одговара осет светлости гласа, топлоте, хладноће.

Суштина грмљавине је јаче треперење ваздуха, али без уха би ово треперење (ваздушни таласи) ипак тек само *физички* процес остао. Међутим ово таласање доспе путем живчаних влакана у мозак (физиолошки процес) и јавља се као глас (психолошки процес). Према томе са испитивањем надражаја баве се три науке: физика, физиологија и психологија.

Надражаји се никада не појављују као самостални, оделити доживљаји (као голи, једноставни надражаји), већ их свагда преживљујемо у вези са другим душевним појавама. Једино их може психологија, и то опитна (експериментална) психологија оделити, па и ова тек само приближно; стога је пуки, голи осет, као елементарни процес једино посљедица апстракције (замисљаја).

Осет има два главна својства: *каквоћу* (садржина и квалитет — вредност — осета) и *јачину* (снажност) (количина и интензивност осета).

9. §. Каквоћа осета.

Црвена боја је осет светлости; *с звук* — осет гласа; *слашко* — осет куса; *мирис руже* — осет мириса. Оно својство надражаја услед чега постаје осет прави глас, права боја, кус, мирис итд., поводом чега се дакле разликује осет од осета, називамо *каквоћом* осета.

Осети имају толико врста — колико чула имамо; и не могу променути својство једно другога. Слепац рођењем ништа не зна о бојама, глув непознаје гласове, те им и не можемо протумачити, шта је то боја, или шта је глас. Ова специфична каквоћа (садржина) осета не може се поближе описати; сваки је само утолико познаје — уколико је сам доживео.

Међутим није искључена могућност, да се поједина искуства надопуњују, па баш и стичу оштријим радом других

чула, на пр. стицање представе о простору у место чулом ока — чулом пипања. Сленци поред оштрог слуха и пипањем се врло добро оријентирају у простору; очи им у многOME замењује пипање, те Braille-ова испупчена слова читају дотицањем својих прстију. Пипањем сазнају и облик појединих предмета, тако да и вајарство разумети могу. Са целом површином свога тела примају механичне надражаје; обиђу зид, јер им чело осети струју ваздуха, који се одбија од зида.

Дубоки глас је друго нешто, а високи друго; слано се разликује од слаткога, црвена боја од зелене итд. Шта више и код истих боја можемо разликовати извесна преламања (нијансе) н. пр. загасито црвено, црвено и црвенкасто. Према томе видимо, да се осети и из једне осетне области могу разликовати по својој каквоћи.

Каквоћу осета делимо по надражајима: 1. *спољашњи* и 2. *унутрашњи*.

1. Спољашњи надражаји су они процеси, који утичу на огранке наших чула (притисак, ваздушно треперење, електрична струја, зрак топлоте итд.) Овим путем стечени осети су: *чулни осети*.

2. Унутарњи надражаји су у првом реду они узроци, који проузрокују у нама осете вегетативног живота нам (дисање, храна, варење, одлучивање). Тим узроком постали осети су: глад, жеђ, ситост, загушљивост итд. Ови осети наступају особито тада, ако у вегетативном животу наступи било каква препона. Ове осете називамо: *виталним (животним) осетима*. Они нас извештавају о стању нашег вегетативног живота и од великог су утицаја по сав остали душевни живот нам. Ако су нам ови осети пријатни — и сами се пријатно осећамо, иначе смо огорчени и невољни. Скуп ових вегетативних осећаја називамо: *оштим осетом*, или у обичном животу осећањем, вољом (добро се осећам, добре сам воље; не осећам се добро, зловољан сам).

Наши мускули проткани су не само живцима за мицање, већ и за осетање. Ови нас извештавају о стању и мицању удова, о њиховом напону или умору,

а исто тако и о препони и тежини предмета споља. Осете мускула и зглобова једним именом називамо: *кинестетичним осетима*. Њихову важност сазнадосмо тек о последњим деценијама путем опита. Ови кинестетични осети важне су чињенице за пипање, вид и за говор.

10. §. Јачина осета.

Светлост лампе је јача од светлости свеће; пудањ топа снажнији је од пудања пипштоља; притисак килограма је већи од притиска грама. Осети се разликују дакле не само по каквоћи својој, већ и по јачини (интензивности).

Није сваки надражај довољно јаки, да изазове осет; он мора имати извештан степен јачине, па да га можемо осетити. Ту потребну снагу надражаја називамо: *надражајним прагом*, а њему одговарајући пак осет: *минималним осетом*. Али и обратно, има надражај и врхунац своје снаге, изнад којег би га бадава јачали, повећавали, јер снажнији осет не би стицали. Ову највишу границу надражаја називамо: *врхунцем надражаја*, а њему одговарајући пак осет: *максималним осетом*.

Што је надражајни праг нижи — тим смо *осетљивији*, а што је висина надражаја већа, тиме смо *пријемљивији*.

Много пута се догоди, да нам неко нешто каже, али га не чујемо; неко опази нешто још из далека, а ми не можемо; веле, да се неки мирис осећа, али ми не осетимо. Ови надражаји су по нас испод надражајног прага. Из овога следи, да је надражајни праг разнолик и то не само према особама, него да и код једне исте особе важи он од душевнога стања. Човек добра слуха чује и таки шум, који други човек и не примећује; човек оштра вида примети и таки зрак, за који човек слаба вида и не слутити. Али и човек најбољег слуха не примећује ни јаче надражаје, ако је у исто доба удубљен у какву радњу и ти јаки на-

дражаји остану овом приликом испод наддражајног прага.

У некој дворани затечемо светлост од 10 свећа; повећамо ли исту светлост са још једном свећом, ипак не ћемо приметити да је јачина светлости повећана. Повећавање наддражаја мора достићи извештан степен, те да изазове и снажнији осет. Онај минимум повећавања наддражаја путем којег осетимо најмањи прираштај осета називамо : *прагом разлике*.

Праг разлике мења се према каквоћи осета, те је он сасвим други код осета светлости, код осета притиска или код осета гласа. Тако н. пр. светлост лампе од 10 светиљака морамо појачати са 2 светиљке да приметимо разлику у светлости, а Аuer-ову лампу од 60 светиљака морамо повећати са 12, а електричну лампу од 2000 светиљака морамо повећати са 400, да осетимо јачу светлост и то само од једнога степена. *Према томе, што је јачи наддражај, тим снажније мора бити повећавање наддраживања, да осети са једним степеном јачи буде. Међу тим пропорционална разлика прага је свагда једнака*, н. пр. у горе наведеним примерима свуд је са $\frac{1}{5}$ повећаван наддражај, да се осет повећао са једним степеном. Овај правилни однос јачине наддражаја и осета зове се по имену проналазача : *Веберов психофизички основни закон*.

Ако већ имамо у руци тег од 1 кг. тада још за трећину више морамо ставити, па да осетимо повећану тежину; на 2 кг. морамо $\frac{2}{3}$ метнути да разлику осетимо; пропорционална је разлика дакле $\frac{1}{3}$. Исто то важи и за осете гласа. Однос и то сталан однос између прага разлике и јачине наддражаја код извесних осета мора се установити испитивањем. Са овим се бави *психофизика*. Опити нам показују, да је пропорционални број прага разлике тек тада приближно сталан, ако су наддражаји средње снаге, на против, врло је променљив тај број, што је наддражај ближи једној или другој крајности. Најтачнији и најсталнији је овај закон пропорције код осета гласа, а најнесталнији и нетачнији код осета притиска и светлости; сасвим је пак нецигуран код осета топлоте и куса.

11. §. Осети пипања, топлоте и бола.

До краја прошлога столећа држало се да је кожа чуло једино за *пипање*. Међутим испоставило се, да под кожом посебне и сасвим оделите тачке за осетање служе за примање надражаја *пипања*, *хладноће*, *шоплоше* и за надражаје *бола* (убода и сечива).

1. *Осети пипања*. Надражаји пипања свагда су природе притиска. Због тога, што су ћелијице за пипање распрострарене не само у кожи, већ и у мускулима и жилама, стога су осети пипања у најтешњој вези са осетима мицања и покрета (са кинестетичним осетима). Ови потоњи нас извештавају о нашим покретима и о положају тела нам. Путем спајања *осети пипања* и *покрета* долази дете до познавања *површине* и *простора*.

Ако неки предмет додирне нашу кожу, тада одмах локализирамо дотични осет на извесном месту коже нам, т. ј. одмах сазнајемо на ком нас је месту (тачци) предмет додирнуо. Осетљивост овога локализовања зависи од густоће живчаних вршак.

Ако са оба краја једног тупог шестара додирнемо тело (н. пр. налланицу), тада ћемо при отвору шестара од 3 см осетити додир оба врха шестара. Скупамо ли отвор шестара видећемо, да ћемо одједном само један убод осетити. Отвор шестара у оном моменту, када смо само један убод осетили, назива се *мером осетљивости* (Weber-ов круг пипања). Што је отвор шестара мањи, тим је јача осетљивост. Просечно се узима, да је осетљивост на језику 1-, на врху прстију 2-, на уснама 5-, а на средини леђа 68 mm. Међутим вежба развија ову просечну осетљивост н. пр. код слепаца, на против пак умор је знатно умањава. Према томе са губитком осетљивости може се закључивати о душевном умору. Чињени опити на ученицима показују, да су кружићи пипања после наставе знатно већег просека. Мера са којом се мери осетљивост јесте: *естезиометар*.

Путем осета пипања сазнајемо ми каквоћу површину, т. ј. да ли је неко тело врјасто, тупо, храпаво, глатко, тврдо, меко, влажно или суво; сазнајемо састав тела, да ли је чврсто или течено; сазнајемо тежину

тела: олово, алуминиум, перо, и сазнајемо облик: округло, ћошкасто. Ови утисци су међутим у вези са осетима покрета; тако н. пр. сазнање тврдога и мекога оснива се на оној опреци, коју дотично тело развија при притискивању. Схватање опреке бива пак путем осета покрета. Несређене утиске пипања одређенима чине баш осети покрета. Тако н. пр. ако на наслоњену нашу руку ставимо неки металан новац, истина постају неки осети пипања, који нас извештавају о простору и тежини истог новца, али ће све ово много сигурније бити, ако исти новац подижемо у руци нашој.

Строго рећи осете не локализујемо само на површини коже, већ и на оном делу површине дотичнога тела, којим је делом са нашом кожом у дотицају. Финоћу чоје или грубост сукна осетимо на самој чоји или сукну, сомотску мекоћу на самом сомоту, хладноћу метала — на самом металу. Осете вида пренашамо (објективирамо) на сам предмет, а исто тако и осете пипања. Ово последње чак и тада, ако недодиремо непосредно дотичан предмет, него и посредством другог предмета, н. пр. пипамо са штапом у руци тле и ипак констатујемо насигурно, да ли је тле меко или тврдо, да ли је од дасака или од камена, т. ј. утиске не локализујемо једино на кожи, већ и непосредно на самим предметима. Да овога нема не би било могуће употребити алате. Овако пак ми употребљавамо алате као продужне удове, те тако пренашамо осете пипања на њих (игла за шивење, за плетиво, перо, оловка, оруђа за јело, висак итд.)

Пресуде, које стичемо путем утицаја пипања од велике су убедљивости. У оно што опипамо много више верујемо, него у оно, што смо чули или видели („рукопипателно“). Путем чула пипања увери се дете, да они предмети, које види — заиста и постоје, јер дете из њих црпи осете притиска и опреке. Међутим и чуло пипања може да обмане, чему је доказ Аристотелев опит. Ако прекретимо два прета и тако са њима крећемо куглицу по столу, осетићемо две куглице; ухватимо ли се са истим положајем претију за врх носа, осетићемо два врха,

Чуло пипања почиње најраније да ради, а најкасније престаје. Сва друга чула можемо да изгубимо, па их пипање мање-више може заменити. Лаура Бридмен († 1889. год.) је имала само чуло пипања, па је ипак о врло многим стекла сазнања. Јелена Келерова (рођ. 1880. год., слепа-глувонема) у 7-ој својој години научила је у бостонском заводу читати са испуњеним словима, научила је немачки, француски и грчки, а у 22. год. написала је своју автобиографију. Пипање јој је тако фино, да само додиром нечије руке (по пулсу), по напону мускула, или трзању жиле) одмах осети душевно стање дотичне особе.

2. *Осети топлоте.* Ове осете (хладно, топло, млако, врело) произвађају надражаји топлоте, и то за осетање хладноће служе једни-, а за осетање топлоте пак други осетни елементи (тачке хладноће и топлоте).

Ако са тупим крајем оловке тапкамо по надланици, на извесним местима осетићемо осет хладноће. Ове тачке хладноће врло су честе на трепавицама и додирнемо ли њих са тупом страном оловке свагда ћемо осетити хладноћу.

3. *Осети бола.* Такозване тачке бола служе нам на спровађање чулних осетања бола. Чулни болови проузроковани од убода, сече итд. исто су тако посебне врсте осета са својственим чулним елементима, као и осети пипања, топлоте итд.

Осет бола може наступити и независно од сваког другог осета. Метнемо ли дланицу на очну опону, проузрокује појачи бол а без осета притиска или топлоте.

Чулне осете бола ваља разликовати од такозованих *душевних болова*. Ови потоњи се збивају већ вишим, компликованијим душевним спајањем. Чулни осети бола су према оним другима локализовани, т. ј. сазнајемо их у односу извесног дела тела нам; на против бол туге не везујемо ни за једно место тела.

12. Осети куса и мириса.

Осете куса и мириса проузрокују оне хемијске појаве, које надражују крајеве кусног и мирисног живца.

Осети куса деле се на четири посебне групе:

осет слаткога, сланогa, киселогa и горкогa. Осет слаткогa проузрокују већином смесе угљеног хидрата (шећери); осет сланогa — разне соли, кисело — киселине, а осет горкогa пак понајвише смесе алколоида (кинин, стрихнин). И најмањи делић ових смеша довољан је за утицај надражаја н. пр. $\frac{1}{1600}$ милиграм стрихнин-сулфата већ произвађа горак осет.

Сласт понајвише осетимо на врху језика, а горчину при корену језика; киселину на ивицама, а слатко пак на свима осетним деловима језика. Осети куса имају разна преламања, што зависи од мешавине истих осета (слатко-слано, горко-слатко).

Осети мириса не могу се тако лако одељивати у врсте као оно осети куса. Већином их називамо по природи надражаја (осет руже-, љубичице-, воћа-, зачина-, лука- и осет мириса прелавогa). Најмањи хемијски делић довољан је за надражај, тако н. пр. $\frac{1}{23 \cdot 000000000}$ милиграма меркаптана у ваздушном простору од 1 cm³ већ се осећа.

Сврха осета куса и мириса опредељена је већ самим њиховим местом (при почетку канала за варење и дисања) те нам служе, да нам организам сачувају од шткодљивогa утицаја. Осет мириса је чувар дисања, а задаћа осета куса је пак, да определи каквоћу хране, да ли је корисна или шткодљива. Осети мириса и куса много пута се и слију и тако се попуњавају; са запитвеним носом н. пр. не може се тачно определити кус јела.

13. Осети слуха.

Треперење ваздуха је физички надражај за осет слуха. Ова треперења се преображавају у унутарњем делу уха и тако преображене надражаје живац слуха спроводи на одређено место центрума, где исти надражаји произвађају осет слуха.

Осети слуха су или *гласови* или *шумови* према томе, да ли је ваздушно треперење било правилно или неправилно. Код гласа разликујемо: *јачину*, *висину* и

боју. Јачина гласа зависи од *величине* (дужине) треперења. висина од *брзине* — (рачунајући за основу времена секунад), а боја гласа пак зависи од *облика* трептања.

Виши и нижи глас разликује и онај, који није вичан музици. Граница осетљивости за висину гласа различита је по особи. Да се најдубљи глас примети (чује) потребно је отприлике 16-струко трептање у једном секунду, а за највиши пак 40,000 трептања у секунду. Трептање музичких гласова креће се између 40 до 5000. Висину гласа боље разликујемо код дубоких него код високих гласова.

Ако у низу гласова идемо све даље и даље, често ћемо наићи и на таки глас, који и ако је по висини разнолик, ипак је сличан, сходан, једном од прошлих гласова и најбоље приличи да буде основни глас. Ово је особито упадљиво код онога гласа, коме је трептање двоструко од трептања једнога од прошлих гласова (октава). Много је већа разлика у сличности између основног гласа и квинте, а још већа разлика између основног гласа и кварте.

Гласови једнаке висине и јачине могу се разликовати по њиховој *боји*. Један исти глас друкчије звучи на виолини, друкчије на гласовиру, а опет друкчије из човечјег грла, што зависи од облика треперења. Гласови инструмената су понајвише сложени, што можемо приметити већ и самим слухом, само ако смо иоле извешћани. Онај глас, који даје сложене гласу ону својствену му природу, називамо основним гласом, а остале гласове, који се споредно чују, зовео здруженим гласовима. Боја гласа зависи од односа у коме стоје ти здружени гласови према основноме. Боја оних гласова, које добијамо од оруђа без произвађања здружених гласова (гласовна виљушка; фрула), није снажна, а инструменти са много здружених гласова (клавир, хармониум, цимбалом, харфа) издају гласове снажне и богате боје.

Треперења *осета шума* неправилна су. Највећи

им део и изражава се са гласовном имитацијом: шуштање, пискање, цврчање, лупање; трупи, њаврче, бубне, зуји итд. Шум и осет правога гласа врло се често помеша. Тако н. пр. код виолине врло често прати глас неко трење, или фијукање ветра много пута се чује као глас. Говорни језик састоји се из сложених гласовних осета, од чега су самогласи близу гласовима инструмената, а сугласи пак шумовима.

Осети слуха су од велике важности по наш душевни живот. Шумови велику улогу играју при оријентирању у простору; по њиховој природи разазнајемо многе и многе ствари. Осете слуха можемо односити на извесну тачку у простору (н. пр. ако и не видимо мимо пролазећа кола, чујемо их по луци и обиђемо). Ову способност стиче дете тако, да се полако навикава главу кретати у правцу гласа; касније већ из окрета саме главе закључује и даљину гласа. Важност ових осета састоји се у томе, да нам омогућавају *опћење разговора*, а највеће савршенство им је у *музици*. Па и сам *осет времена* има основе у правилном понављању осета гласа.

Ритам. Врло значајно својство нашег душевног живота је, да низ утицаја мицања и чула прима у извесним посебним одељцима. Правилно понављање ових посебних одељака називамо *ритмом*. И сам физиолошки ток дисања и куцања срца није ништа друго, него ритам. Ходамо понајвише у ритму, тако исто су и многа друга мицања. Многи нам је посао лакши, ако га свршавамо у ритму (сравни: вршидбу, тестерисање, ковање, па и убоде игле итд.) Ритам гласа унапреди нам рад, па и одсеци стиха нису ништа друго, него ритам извесног рада, н. пр. јамб и трохеј сличан је *шопишу* (један слаб и један опитар корак); спондеј је сличан *шучи*, а дактил и анапест је сличан метруму *ковања*.

Осетање ритма развијено је већ и код деце, отуд она јака пријемљивост за *учење песама*.

Ако за неко време обратимо пажњу на куцање сата, на клокотање машине (н. пр. желез. воза), на шибање таласа, приметимо и неосетно, да је по неки удар јачи, те као да чујемо неки ритам.

Сваки језик има мање или више ту особину, да се у њему гласови по нагласку и дужини изговора правилно понављају. Ово својство језика усавршава песништво.

14. §. Осети вида.

1. Физични узроци ових осета су разноврсне дужине и преламања треперења етра. Ови проузрокују на оптичким мрежњаче извесне хемијске појаве, које физиолошки претворене у надражај путем живца за вид доспу у односни део мозга и свести, те се појављују као светлост.

Очна мрежњача (ретиња) је у ствари разграната више слојна живчана мрежица. Она тачка у којој живац вида ступа у око, неосетљива је према светлости (слепи пега). Од ње на 4 mm има једна *жути пега*, а у њеној средини налази се највише живчаних елемената. На томе месту скупљену слику видимо најоштрије.

Осети вида по *каквиоци* двојаки су: *осети светлости* и *боја*. Први се разликују само по јачини светлости: светло, тамно, мрачно; код њих се дакле јачина и *каквиоћа* слива.

Осети деле се у две групе: 1. *бела* и *црна* боја и преламање између њих као нијансе *сиве* (неутралне) боје. 2. *боје у строгом смислу*, т. ј. боје спектрума: црвено, наранџасто, жуто, зелено, плаво, љубичасто. Између ових боја испољава се као основна боја: црвено, зелено, жуто и плаво, а остале су као прелази у другу коју боју. Тако н. пр. наранџасто нас потсећа на црвено и жуто; љубичасто на плаво и црвено, али тако преламање боја нема, које би нас потсећало на црвено и зелено, или на жуто и плаво.

2. Осети боје имају три посебна својства: а) *видности*, т. ј. *каквиоћа* по којој се једна боја од друге разликује, н. пр. црвено, зелено итд.; б) *јасноћа*, т. ј. јачина боје и в) *чистоћа*, т. ј. удаљавање поједине боје од белог, те што је која више измешана са белом и сивом, тим је мање изразитија, чистија.

3. Ако брзо крећемо круг спектрумних боја, учиниће нам се, да је круг сиве боје. Исто ће то бити, ако су у кругу две противне боје, н. пр. црвена и плава-зелена; наранџаста и плава; зелена и пурпур-црвена.

Белу боју, коју са призмом можемо раставити, а на кругу боја можемо је поново произвести, називамо *сложеном бојом*. Ну ово важи само са физичног гледишта узев исту боју као надражај, међутим узев је са психолошког гледишта као осет, исто је тако проста боја као и црвена, зелена итд. На против, из призме излазећи зрак, који зрак у спектруму изазива осет наранџасте боје, са физичког становишта је прост надражај (исто тако као зрак црвенога, жутога итд.), али у психологији тако изгледа, као да је састављен из црвенога и жутога.

4. Ако на сив папир ставимо један црвени папирић, па га мирним оком гледамо 5—30 секунда, а затим брзо уклонимо црвени папирић, тада ћемо на сивој подини опазити зелену мрљу и то истога обима, каквог је био онај црвени папирић. То ћемо исто приметити, ако посматрамо црвени плакат на зиду и брзо погледамо на празну површину зида. Ову појаву називамо *сукуцесивним-контрастом*, стога пак, што се овај осет боје јавља после надражаја (када смо већ удалили црвени папирић), назива се још и *пабојом*. Ако је пабоја верна слика основне боје, назива се *позитивном*, а ако се јавља у некој нијанси (прелому) основне боје, тада је *негативна*. Ако на табак црвене хартије ставимо папирић сиве боје (или изнутра прстен у просеку од 2, а споља од 3 cm), на то метнемо бео, провидан свилени папир, видећемо, да ће нам се онај сиви папирић учинити зеленим. Ову појаву називамо *симултаним контрастом*. — Ако сиве папириће стављамо на подлоге разноврсних боја, сиво ће нам се приказивати у разној јасноћи; јасније ће бити на тавној, а најјасније на црној подлози. Исто тако и бела боја најјаснија је на црној подлози (*контраст јасноће*). Јасноћу и бојност предмета околина

увелико измењује, што је од великог значаја у сликарству.

5. Има људи, који немају осетљивости према оним бојама спектрума, које боје нормално око види као црвено, зелено (*слепоћа према црвено-зеленоме*). Такви људи не могу да разликују црвено од зеленога, већ их виде као сиво у разној јасноћи. Други су пак неосетљиви према жутоме и плавоме (*слепоћа према жуто-плавоме*), а посве слепи према бојама гледају свет у бело-сиво-црној боји. Ови виде неку бојадисану слику у прелому челичне сиве боје. Готово 3% људи грешу у разазнавању боја.

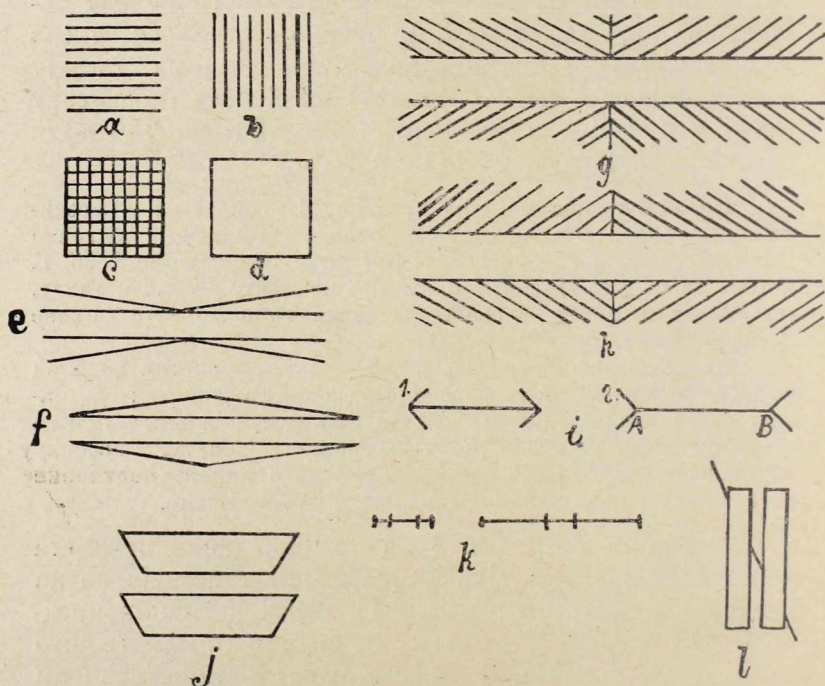
Неразазнавање боја од великог је утицаја по жељезничаре и лађаре, јер не могу да схвате најважније сигнале (знакове). Шведски физиолог Holmgren покренуо је 1876. г. мисао, да се жељезничари и лађари испитају у томе погледу, јер се дотле многе несреће догађале само због те њихове неспособности.

Између свих осетних система — осетни систем вида од највеће је важности по развитак душевнога живота; $\frac{9}{10}$ наших осета спада у област вида и они нам већином служе за наш душевни развитак како у обичном животу, тако и у науци. Без ових осета лепота природе и дивне умотворине остале би за свагда неонажене, па и неусавршене.

Опашање предмета. Зраци са појединих предмета прошав кроз преламајућа оруђа ока приказују се на ретини као обрнута и умањена слика дотичних предмета. Па зато ипак правилно видимо предмете што бива отуда, што ми не видимо слику ретине, већ сам предмет, јер их тражимо, стављамо у правцу средишње оптичке тачке и то дољни део слике на ретини стављамо на горњи део предмета и обратно.

Да нам је око непокретљиво, тада би само мали део могли видети; покретљивост ока омогућава нас, да посве јасно и потпуно видимо слику целе наше околине. Око крећемо с помоћу три пара очна живца и то тако, да са предмета долазећи зраци падају на најопштрије место вида на жуту пегу и тиме свагда јасно сазнајемо више тачака дотичнога предмета.

Опредељивање даљине предмета стиче се путем силне вежба. Еклатантан пример за ово јесте стање оперисаних слепаца, који после операције и удаљене ствари виде у близини и мисле, да ће се просто су-дарити са њима.

3. слика.

Здраве очи предмете не виде површином, него као предмете са разним димензијама. Оперисани слепци у први мах виде куглу као круг, коцку као квадрат и тек спомоћу пипања се увере о суштини предмета; на слици не виде перспективу, а бојом израђени цртежи и слике чине им се само замазане пруге.

Примећавање дубине, као треће димензије, посљедица је заједничког гледања оба ока (бинокуларно

гледање). Сliku ретине оба ока, и ако су различите, односимо на један предмет и спајањем ових различитих слика ретине бива предметно гледање. На овоме се оснива *стереоскопи*, који тако комбинује две разне слике од једнога предмета, да од њих постане предметна слика.

Колико зависи одређивање величине предмета од *одности* *цања ока*, те тиме и од стеченог моторног осета, најбоље нам показује тако звана *геометријска обмана* (*варка*) (слика 3.). Они облици за чије посматрање требамо више покрета ока — изгледају већима; н. пр. слика *a, b, c*, изгледа да је већа од *d*, од немрежаног квадрата. Па и правац очног покретања довађа нас до обмане у мерењу: *a* чини нам се вишим, *b* ширим; паралелне слике *c* као да се приближују, а код *f* као да се разилазе, а тако исто и код слика *g* и *h*. Код слике *i* обе су праве посве једнаке, па ипак нам се 2. већом чини, а то стога, што нас разгранати угао гони, да покрећемо око и изнад правца *A — B*, а код 1. слике унутрашњи углови нас спречавају у томе. На слици *j* дољња нам се чини да је већа, а код *k* означени делови у средини једнаки су, међутим код прве црте изгледа тај део већи; код слике *l* оне три црте изгледају као да нису делови једне праве (фигуре *Hering-a, Zollner-a, Wundt-a* и *Lipps-a*).

Новорођенче после дан-два почиње да види. Гледање са две очне сочивке у почетку је врло несигурно и несистематско. Одојче већ првих дана управља поглед к светлости н. пр. лампи. Полако научи оком пратити предмете и приуговорити очи на гледање у даљини или у близини. Међутим предметно гледање почиње код детета тек око 5.—6. месеца, док се чуло вида ненавикне на спајање осета вида и покретних осета оба ока.

15. §. Осет и опажање.

Осети се никад не јављају појединце већ се свагда спајају. То доказује та околност, да ми не видимо поједине зраке светлости, већ осветљен простор, обојадисану равнину; или узмемо ли што у руку, тада не стичемо само осете пипања, него у исто време и осете покрета и топлоте. Све наведене осете скупа ми осетимо као тела, т. ј. схваћамо их као глатко-, или хрпаво, врјасто или тупо-, меко- или тврдо-, хладно-

или топло *шело*. Свагда примећујемо извешан скуп надражаја и осети ових спајају се у једну слику, коју слику ми стављамо у однос са предметима спољнога света и схватимо је као дрво, ружу, кућу, сто итд. *Скуи ших осета, које на спољне предмете стављамо у однос, то називамо опажајем*. Између осета и опажаја та је разлика, да је осет *сазнање извесних надражаја*, а опажај се односи на *предмете спољнога света*. Израз опажај, те тако и опажање, не смемо употребити само за душевне појаве вида, већ и за остале области осетања; опажајем, опажањем називамо стога, што највише осета стичемо оком. Опажаји су строго рећи душевне слике присутних предмета, од њих се развија наш објективни живот.

Одојче у првим седмицама видећи горућу свећу стиче тек само осете светлости и не довађа у одношај своју душевну појаву са извором светлости, који га је надражио. Ну ако после два месеца држимо пред њиме светао цепни сат, фиксираће га, те ако га крећемо, помичемо — оно ће га очима пратити. Полако дакле приказује се и њему извор светлости *као предмет* и оно *посматра* дотичан предмет као нешто ван његова тела.

Али опажај није целокупан скуп осета, него или умањен, или повећан. При опажају *много мање* надражаја сазнамо, него што је у ствари утицало на нас. Од оних силних предмета, чије слике сваког тренутка падају на моју очну мрежицу (ретину), мало њих посматрам, па и они предмети, које сам приметно, нису посве тачно представљени, јер када посматрам предмете из области вида, занемарим ствари слуха и пипања.

На против, *повећан* је опажај скупом осета кад н. пр. окренем страну неке књиге или неки молерај натрашке и тако посматрам; тада ми се све учини као неке неразумљиве црте, фигуре мутне мрље итд. а при редовном држању савим друкчије утичу на мене ти исти надражаји: познајем предмете, видим да су разумљиво груписани, схваћам их јединствено, т. ј. чисте и јасне чулне утиске проплетам са својим доживљајима и много што-шта допуњавам, осетим и садржином своје душе богатим.

16. §. Правила и средства опажања.

Суштину вишег душевнога живота, т. ј. суштину премишљања сачињавају понајвише *опажаји*, које стицемо из спољнога света путем својих чула. Стога је тачно посматрање предмета од велике важности по развитак дечјег душевног живота. Стога очигледност и има велику важност у основној школи. Од спровођења очигледности зависи и цео успех основне школе; што више и што оштрије посматра очигледно нека школа, тим више вреди.

Задаћа посматрања је, да дете путем њега што тачније и јасније стече искуство о неком предмету, а већ стечено искуство да допуни, исправи. *Задаћа* је даље посматрања, да се дете увекба у опажању о сличности и о разлици предмета, т. ј. да се привикне срањивању с чим је у вези анализирање и синтезирање, т. ј. одељивање важних и мање важних особина. Тим путем постаје посматрање основ *умишљеном* (апстрактном) и сређеном премишљању.

Посматрање не сме тећи случајно, већ се мора придржавати извесних методских ступњева: 1. опће познавање дотичнога круга посматрања и опште описивање истога; 2. именовање посматраних предмета; 3. сређивање посматраних предмета по броју, садржини, месту итд.; 4. закључивање о употреби њиховој; 5. опис предмета по облику, величини, саставу, боји, свѣтлости, тврдоћи, гласу, мирису, кусу им и у опште о њиховој физичкој особини.

Једно од најглавнијих правила посматрања је, да у једно доба *само један предмет посматрамо*. Ко све у један пут хоће да види, у ствари ништа не види. Даље, посматрање не сме бити брзоплетно, површно, већ *нека је испирајно*. Када дете *први пут* види опажени предмет, оно утиче на њ као надражај новости и утисак предмета је тада најјачи. Посматрање не сме тећи тихим и брзим слогом (разговором), већ *одсејно* и *живо*. Предмет посматрања нека одговара *добу дечјег*

развитка и његовом схватању; што дете не би разумело, на то му не можемо скренути ни пажњу.

Помоћна средства посматрања су: 1. *сам предмети*, који хоћемо да посматрамо, нека је природан, конкретан, те тако посматрање да је непосредно. Тако н. пр. посматрање предмета у природи приликом излета; препарирање биљке, животиње, много више вреди за посматрање, него било каква средства о њима. 2. *Модел* је најближи природном предмету, уколико је површином умањена копија дотичнога предмета. Шта више, у много случајева је и прегледнији, него сам природан предмет н. пр. здање, брда, реке и у опште земљописни предмети. Модел више вреди од слике, јер се може посматрати са више страна. 3. *Слика*, ако је у бојама изазива оштрије посматрање. 4. *Црцеш*, који само скелет предмета даје.

Учитељ се мора побринути за многостручна средства посматрања, те при руци имати: збирку самих природних предмета, слика, табела, и рељефа. Па и сама креда је врло zgodно средство за посматрање, стога се и вели, да је онај учитељ најбољи, који највише употребљава креду.

Очигледном учењу није само средство показивање него и *активно приказивање*, које се састоји из увежбавања, готовости и употребе (примене). Употребимо дакле: саопћавање, узорно писање, цртање, пливање, игру, певање итд. Оваким активним приказивањем у пракси, више ћемо и брже постићи, него отужним тумачењем и правилом. Па и код моралних примера, више вреди приказивање конкретних случајева, те тако практично увежбавање моралних правила — *морално посматрање* — него оно силно придиковање. У шта ће се дете морално развити то понајвише зависи од примера, који примери дете стално окружују. Покрети, игре, ручни радови и у опште рад детету пријају и непрестано освежавају у њему готовост продуктивности и љубав према раду.

Врло учестана погрешка учења је, да не полази

од конкретног, од једног предмета, већ од опћег појма његовог. Очигледно учење н. пр. о соби, не сме поћи разговором о соби у опште, него од оне конкретне собе, у којој се у тај мах налазимо; не треба почињати о реци и брду у опште, већ од конкретне, познате реке или брда, или од цртежа њиховог.

Добро распоређен и уређен *школски врт* много помогне у стицању очигледних посматрања. Шта више, у њему се могу посматрати и разни геометријски облици (квадрат, трапез, круг итд.) Подробније о правилима посматрања, с обзиром на сваки поједини предмет, говори нам *опћа методика*, а о питању пак, како су се развијала ова правила и ко су их уважавали и развијали, говори *историја педагогије*.

2. Представа.

17. §. Опажај и представа.

Рецимо, да је јуче била бура; ну данас ни ти видимо севање, ни ти чујемо грмљавину а ни левање водених капљица, па ипак нам се чини, као да то све и данас видимо и чујемо. О јучерањој бури остала нам је слика, коју смо слику у стању обновити, т. ј. дотична појава претворила се у *предсхаву*. О *присутном* предмету, који као надражај утиче на нас, имамо *опажај*, а о *удаљеноме* предмету пак *предсхаву*. *Предсшава* је *дакле слика већ опажаног предмета*. Садржина представе је спајање осета некога опажаја, те према томе има: представе вида, слуха, пипања итд. Нема ли неко извесне области осета, тада дотичан нема ни односећу се представу.

Ако би осети и опажаји ишчезнули без икаквог трага у нама и то ишчезнули у моменту, када је престао и надражај за нас, тада се у опште никакав знатнији душевни живот не би могао развијати у нама. Не би било ни прошлости, ни будућности, већ би свагда живили у садашњости и једино би били под утицајем надражаја. Али једна од најглавнијих особина душевнога живота нам јесте баш та околност, да имамо

готовости за то, да оне слике, које смо стекли путем чулнога опажања, обновимо, поновимо и ако је чулни надражај већ одавно ишчезнуо. Ову душевну појаву називамо *репродукцијом*; *репродуцирани опажај*, *што је представа*. Садржина представе у главном је што и садржина опажаја; ништа новијега не садржи. А ако има нечега новог у њој, то се стопило за њу од чињеница другог ког осета. Сравнивајући представу и осет можемо успоставити, да је представа: 1. *шамнија*, мање жива и мање привлачна, па и мање конкретна од осета. Представљено сунце не зноји, представљена грмљавина не грми, муња не сева онако као у истини што то све бива. Ну ово је само у опште рекавши тако, јер н. пр. у сну, или код уметника приликом заноса му достигну представе и чулну јасноћу. Тако н. пр. представимо ли пред собом неко јело од чега се гадимо, можемо и да повраћамо; представимо ли себи свога крвног непријатеља, ми се највећма узрујамо. 2. Друга је разлика између представе и опажаја, да је представа *кртија*, *оскуднија* у саставним цртама, јер од богато стеченога опажаја тек најглавније чињенице остадоше у њој, много момената се изгубише или постадоше неразговетни. Представа није толико потпуно тачна слика спољнога света као опажај. 3. Представе су и *пролазне*, неверне, па се у истом облику врло тешко обнављају; врло лако и брзо ступа друга на место прве, па и спајају се врло лако, што их опет много слаби. 4. На послетку, док су опажаји везани за надражаје спољнога света, дотле су представе већином слободни од њих, већ припадају неопсредно особи, те их може од воље обнављати; у тесној су вези са душевним бићем и оно располаже над њима и без утицаја спољних опажаја.

Са представама се ослобађамо од евентуалних спољних надражаја. Само путем репродукције можемо средити, обрадити своје опажање и тако стећи спојену слику о свету и разазнати се у свету, те стечена и-

скуства употребити у будућности. На представама се дакле оснива развој нашег душевнога живота.

Представе не остану као представе у мрачној позадини нашега душевнога живота. Гумена кугла ако је стиснута — није кугла; тако и представа ако је несвесна — није представа. Гимнастика нас оспособи за извесна покретања, али што преостане у нама од гимнастичке вежбае, то није покрет, већ *готовост* за покретање. Као што после вежбае мускула (свирање, писање у опште занимање) остаје у нама извесна наклоност (диспозиција) за вршење истих покрета, тако и у живчаним елементима мозга преостане нека непротумачена готовост за обнављање истих радова, за обнављање представа. Што се ово обнављање чешће догађа, тим лакше бива, али свака обновљена представа мање-више је ново створена. Представа није предмет, него *појава*, те за њено стварање можемо имати у себи тек само готовости. Бољешћу можданих ћелијаца промене се, или се баш и губи *готовост репродукције представа*.

Круг дејих представа зависи од његове *околице* и од његових *доживљаја*. Сасвим је други круг представа у сеоског детета, а други у варошког и велико варошкога. Учитељева је дужност, да испита круг представа својих ученика, те да тамне и непотпуне представе допуни, исправи, усаврши, а то ће учинити разним очигледним поступцима. Што је јаснија и потпунија очигледност, те тако и опажај, тим је односећа се представа вернија, усавршенија, те тако и врснија.

Оне представе, које мање-више без промене репродуцирају стечене опажаје, називамо их *сликом сећања*; оне пак, које се спајају из преживљених чињеница, а које у суштини нисмо опажањем стекли, називамо их *сликом фантасије*. Готовост за репродуцирање првих називамо *памћењем*, а диспозицију нашу за стварање оних других називамо *маштом* (фантазијом).

18. §. Спајање (асоцијација) представа.

Представе се не нижу у нама без икаквог поретка, него се може успоставити неки сталан ред по коме се оне спајају. Наша опажања већином рађају

таке представе, са којима су и они сами (опажаји) у вези. Тако н. пр. севање муње одмах нас потсети на грмљавину; испуштање неког тела на његов пад; лађа — на воду; кола — на коње; облак — на кишу итд.

Представе су истина, спојене, али само спајање њихово бива на основу осетних елемената, који се у њима скривају. Ако ме н. пр. неко језеро потсети на небески свод, том се приликом истина спојиле ове две посебне потпуне представе, али њихово спајање се догодило из елемената, језера и небеског свода: *плаво*. Ова душевна појава назива се *асоцијацијом* и формула кој је: $ab—bc$. У представи језера садржи се чињеница *a* и *b*, у небеског свода пак *b* и *c*; чињеница: *плаво* (*b*) садржи се и у *a* и у *c*, те ако се јавља *ab*, јави се и *bc*. Ако је *c* чињеница и друге које представе, тада ће изазвати и њу: $ab — bc — cd — de$ итд.

Наши већ стечени доживљаји опредељују ток наших представа, али није искључено, да у исто време не утичу и диспозиције осећаја и воље, па и наш интерес и жеља, који преиначе редован ток нашега памћења.

Она правила, по којима се наше представе спајају, називамо *законом о спајању представа* (асоцијације); међутим ово су много пута тако замршене појаве, да их строго узев „законом“ и не би смели назвати. Свака представа се може спајати са сваком другом, и није норма, да нека представа свагда једну исту изазвати мора. Правила о спајању представа тек су само приближно опћа искуства.

1. Мирис или кус неке јабуке — потсети нас и на саму јабуку; глас музике и на саму музику (хегеду); то бива стога, јер је опажање куса и мириса од јабуке свагда заједно долазило пред нашу душу са самим опажањем вида од јабуке; опажање слуха од музике свагда са видном сликом музике.

Представу о запаљеноме баруту одмах прати представа буктиње, а представу облачнога неба — киша, а то стога, јер ток опажања ових појава бива у нашој души у исто време. *Оне представе, које стичемо или истосрежено, или непосредно једну за другом, шо-*

лико се споје, да обнови једне, обнови се и друга. Стога, што се дотичне две представе додирнуле у прошлости својој, стога се и ово правило спајања може назвати правилом додира. *Спајање истовремених представа назива се симултаном асоцијацијом, а спајање редних представа пак сукцесивном асоцијацијом.*

У развиту друштвенога живота од велике је важности асоцијација представа вида, слуха и покрета. На овима се оснива разумевање — и обука говора. Дете обично везује за извесну групу гласова (речи) извесне предмете или појаве (смисао), те када и само понавља (имитира) дотичан глас, т. ј. када почиње говорити, оно спаја слику предмета са односењим се покретом мускула. Када хоће да проговори, спаја се у њему са сликом предмета гласовна слика дотичне речи, а са овом пак споји се за изговор потребна представа живчаног осета.

Има и таквих асоцијација, које само тада имају вредности, ако се њихови делови и обрнутим редом могу репродуцирати (*асоцијација односа*). Тако н. пр. онај ученик, који немачке речи тако увежбава, да само уз значење немачког израза спаја српски, а не и обратно, томе не ће на ум пасти дотични изрази, када буде са српског на немачки преводио.

2. Ако опазимо фотографију свога познаника, одмах ћемо га познати, јер представа вида, коју обнови у нама фотографија, слична је представи о дотичној особи. Сличне боје, слични облици, гласови, мириси и слична кушања обнове представу о колима, неки мирис пак — представу руже или љубичице. *Оне представе у којих је суштина (садржина) сродна, репродуцирају се.* Ово је закон сличности. Ове врсте спајања називамо *унушарњом асоцијацијом*, а спајања пак која бивају на основу правила додира — *унушарњом асоцијацијом*.

Међутим нису само оне представе сличне по садржини својој, које су из истога осетног круга, већ и оне, које су из разне области осетања. Отуда је, да говоримо о чистом, јасном и високом гласу, о боји, која дречи, која је хладна или која загрева. Вештина говори у бојама, а бојадише изразима. Нека деца дубоке и тупе гласове *црним* називају. Много пута го-

воримо о неком *оштром* мирису, чиме хоћемо то да кажемо, да исти осет имамо као да су нас уболи са неким оштрим предметом. Аналогија се обично јавља у истом стању, у ком су бивала сама опажања.

Изналажење и спајање сродности није само извор психизма (метафора), него и главни потстрек напредовању знаности. Произналажење парнога строја је то омогућило, да су приметили сличност између паре и друге неке покретне силе; на громобран се тек тада могло и помислити, када су приметили, да је муња и електрични светлац једно исто. Све сређивање и сва раздеоба ствари оснива се на сличности и идентичности. Које животиње спадају у кичмењаке, а међу птицама, које су топло-, а које хладно крвне, а које су сисари или птице — све се то одређује на основу њихове сличности.

Видим ли неког необично високог човека, врло је лако могуће, да се тада сетим свога врло малог познаника; ако видим неку распикућу, сетим се на онај јад и сиротињу за који чух ових дана. Дакле, и противне се представе спајају при обнови њиховој (*контраст*). Међутим ово је само један случај сличности. Када ме високи човек сети на малог, тада је становиште срачунивања (нормална висина тела) заједничко. Лепо и ружно нису сличне представе већ противности, али се у томе ипак слажу, да их можемо посматрати са естетског гледишта.

Када неко свира у гласовир, или у хегеду, или било у чега, тада опажањем нота одмах изазове у себи слике осетања потребних положаја прстију и са овима у вези стојеће осете мицања. Што се ово стање чешће догађа, тим лакше иде, што називамо *вељом* или *навиком*. Што год више стечемо таквих аутоматичких асоцијација, тим више заштедимо од своје снаге, тим се више економски прилагођујемо околини. Корист практичних навика, састоји се у томе, да нам заштеде оно иначе потребно размишљање у свакој даној прилици прилагођивања. Стога је и једна главна сврха васпитања та, да у детету развија корисне и сврхом одређене асоцијације. „Карактер“ и „природа“ неке личности и није ништа друго, него сталан облик

његова спајања представа. Рђава и погрешна спајања сузбијати, а тачна и добра сређивати — то је задаћа васпитача.

Оно знамо најтачније, што се најчвршће спајало са осталим представама; стога је асоцијација основ и учењу, јер путем ње постаје у нашој души ред и однос. Што се посебно ствара у детињој души, то брзо и ишчезне, а што се много пута спајало са другим представама, то је стално и при сличној вези поново се и обнавља у свести. У опште од много је веће вредности и главније, ако располажемо са много и са лаким асоцијацијама, него ако стечемо било колико појединих представа. Бројно мала „Азбука“ довољна је била, да Шекспир напише толике своје драме.

Већ у детињству се често испољава нека посебна врста асоцијације с обзиром на важност представа. Ове наклоности од великог су значаја и по избор струке. Неки *тип асоцирања* од појединог одмах се диже опћем, а други тип пак обратно од опћег се спушта на поједино. Па и код великих мислилаца (умова) наилазимо на ове разлике. Неки су *индуктивни*-, а неки опет *дедуктивни* умови; први су урођени посматрачи и испитивачи, а други пак спекулативни и филозофи. Све ове разлике налазе се у маломе већ и у школи, те учитељ, ако озбиљнијем душевном раду жели привићи своје ученике, мора бити најжив на сврху спајања представа. Међутим тесногрудост би била при васпитном раду једино ту тенденцију имати на уму. Учење ваља да поред урођених способности развија и од природе запуштене душевне способности у детету.

19. §. Памћење.

Ону душевну појаву, када се представе у нама мање-више непроменљиво обнове, називамо репродукцијом. *Ако репродукцију прати и свест, да смо исте представе у прошлости већ преживели, т. ј. ако их у прошлости по месту и времену познамо, тада ту појаву називамо памћењем.* Нисмо у стању сваку слику одмах познати и ако смо је преживели. По где-кад не можемо да се разазнамо, и ако нам је место познато,

тако н. пр. кад се пробудимо имамо слика пред собом али их моментано не сазнајемо; нешто смо прочитали већ одавно и сад га репродуцирамо, али се не сећамо да смо читали, те нам читава мисао изгледа оригинална (несвојеволни плагиум). Много пута се кроз маглу сећамо, да смо ово или оно већ једном видели, половно га и репродуцирамо, али га се посве не сећамо.

Под *опсежношћу* памћења разумемо скуп оних представа, које смо у стању репродуцирати. *Много-стирано*, или *свестрано* је памћење, ако поред своје опсежности не испољава поједине обласне представе. Међутим већина људи има неко посебно (специјално) памћење с обзиром на правац му, те спомињемо памћење бројева-, имена, музике и места (локала). Специјално, много пута једнострано памћење потиче обично од наслеђа, или од занимања и заинтересованости а иде са мањкањем памћења друге врсте.

Садржина памћења променљива је према особама, и има је *три типа* :

а) Има особа, који су склони памћењу *видних представа*. Облике и боје у стању су врло лако и живо обновити; оно о чему премишљају тако рећи предоче себи и посве тачно разликују елементе. Ако се н. пр. сећају сутра дан неке оперске представе, виде све описне појаве, одело глумаца и њихове покрете, али на музику се већ слабије сећају. Дотични уче читајући очима без покрета гласа и усана, а при казивању истог градива сећају се на страну, место, па и на слова дотичнога градива. То су *визуелни* или *опшички* типови.

б) Код других пак представе слуха играју сличну важност. Ови забораве позорницу и глумце, али им музика струји у ушима. Својих пријатеља не сећају се по њиховом лику, већ по њиховом гласу. Оваког су типа обично композитори и говорници. Глувоме Бетовену су сузе рониле, када је једино у фантазији само могао одевирати оно, што није могао чути. Има

особа, које уче гласно или полугласно и тако их и глас потпомаже при увећбавању дотичнога слога. Ово су *аудишивни* или *акустични* типови.

в) Неке особе пак имају особито памћење према покретним осетима. Који нема добро памћење према покретима, тај није у стању научити свирати, нити цртати, нити има пријемљивости према ком ручном раду. Који гласно уче, при репродуцирању обично покретом усана почињу идући ред градива. Код таквих се учење оснива на покрету говорних органа. Ово су *моторични* или *мускуларни* типови.

Међутим наведени типови ретко се појављују посебне чисти, још једино код рођених сликара и музичара, већ су понајвише мешовити. Тако су моторични обично спојени са аудитивнима, акустичнима. Много пута пак може бити речи тек о превласти једнога типа над другим. Ови типови оснивају се у првом реду на урођеним диспозицијама, али се већбом могу упливисати до извесног степена. Задаћа је васпитања, да једностраност ових типова по могућству преду-
реди.

Пријемљивост у многоме чини памћење једностраним изоштравајући га у извесном правцу. Слика се најбоље сећа на облике и на боје; музичар на гласовне слике; историчар на догађаје; физичар на физичке појаве. Што нам је на срцу, од чега зависи наш бољитак или судба, то нам се и дубоко уреже и у памћење. Нами се све овце једнога стада једна-
кима чине, а чобан их посве разазнаје и одмах примети чим која није ту. Код свакога је она област памћења најбоље развијена, која му у струку спада. Историчар је верзиран у историји, али неку хемијску формулу једва памти; трговац се живо сећа на цене, политичар на политичке говоре и где је ко гласао. Ако хоћемо, да се добро сећамо на нешто, ваља да се и *интересујемо* за то. *И* ученик се у главном сећа на оне представе, према којима му развијемо *пријемљивост* његову. Што је досадно, то се брзо и заборави.

2. *Верно* је памћење, ако представе тачно репродуцирамо, т. ј. ако од њихових елемената ни једна не потавни, или не испадне или се новим елементима не промене. Основа је верноме памћењу *чисто* и *јасно посматрање*.

Мозарт као дечко од 14 година чуо је у Сикстусовој капели „Алери-Мизерери“, коју дивну и дугу партитуру није било слободно копирати. Он ју је после првог слушања тако верно преписао, да ју је још који пут тек само ради неких омањих омашака требао чути.

Трајност памћења у толико је јача, у колико је дуже време до репродуцирања некога градива. Трајност памћења зависи од снаге асоцијацијоних веза, од расположења које га прати и од количине понављања.

Има много примера за чудновато памћење: у Атини су многи могли на изуст рећи „Илиаду и Одисеју“; све државне законе, историју и имена свих грађана. — Цирус, Вел. Александар, Цезар ословљавали су сваког свог војника поименце. — Митридат је говорно 22 језика. — Сенека старији био је у стању 3000 прочитаних му речи поновити. — Ополцер звездар знао је на изуст све табеле логаритме. — Мезофанти писао је на 58 језика. — Рикле, који је још жив математичар, у стању је за 19 секунда репродуцирати 25 бројака с лева-десно и обратно; од горе-доле и обратно, па и косо по реду, а редни број од 204 бројака научи за 13 минута.

3. Ону готовост, када неко спољне асоцијације лако и механички ствара и репродуцира, називамо *механичким памћењем*. Човек овакога памћења лако учи, али је међутим од веће вредности оно памћење, које лакоћом ствара и репродуцира унутарње (по аналогiji) асоцијације, које се асоцијације не оснивају на односу простора и времена (по следовању и месту представа), него на садржини и односу представа. Ово је *јудициозно* (judicium = пресуда) *памћење*. Ако неко почне неки стих, ми га и несвојевољно (механички) продужимо, али ако се морамо сетити на неки математски доказ, тада не репродукујемо само пређе чувени доказ, већ морамо тако рећи из нова стварати цео ток доказивања (јудициозно памћење). У младо доба јаче је механично памћење; деца су у стању изговорити дуге задаће, научити дуге песме, а да им садржину не знају (вербализам). Одрасли човек у свему више тражи садржину, смисао, те и мисаону везу, а тешко му пада нешто од речи до речи репродуцирати.

При свакоме занимању потребно нам је, да имамо доста позитивна знања. Одвешник, судац, мерник, учитељ итд. у вршењу свога позива непрестано се мора ослањати на многе, а лако репродуциране слике памћења. Велики обим знања још не чини човека паметним, па ни добар ум још није све и сва, ако је памћење слабо и ако му мало сазнања стоји на расположењу.

У старом- и средњем веку имало је пространо механично памћење много више вредности, него данас. Пре познавања писања, памћење је било једино средство за очување знања.

Ради тога се и употребљавало ритмично увећавање (Омир, рапсодоси). У Ксенофон-овој „Част“-и Никерат се хвали, да на изуст знаде Илијаду и Одисеју, што међутим не држе за нешто велико. Ученици старог века, већином су учили по слуху. Проналаском писаних и штампаних књига, важност памћења је донекле опала, а особито саставом лексикона и енциклопедија, јер нас ослобађају од тубљења силног градива.

За механично памћење употребљавају многа извештачена средства, која са својим спајањима тобож олакшавају памћење (мнемотехнички знаци). Тако н. пр. имена муза везују са овим речним знацима: Kliometerthal Euer Urpokal (Klio, Melpomene, Torpsichore, Thalia, Euterpe, Erato, Urania, Polyhymnia, Kalliope). Мнемотехника се несме истеривати до крајности, јер њоме се у ствари још са једним посебним памћењем теретимо.

4. Душевна наша способност, да смо у стању репродуцирати представе, по времену може бити мање или више трајна. Шта више догоди се, да се иста способност за нешто знано и сасвим изгуби те кажемо, да смо их *заборавили*. Особито лако заборављамо ствари које смо напречац, летимично упознали без јачих асоцијација представа. Догоди се и та околност, да се не сетимо неког имена, или броја, а уверени смо да га нисмо заборавили („на језику ми је“), те мислећи касније о другом чему, одједном се сетимо дотичнога имена или броја. Други пут пак мислимо да смо нешто већ сасвим заборавили, али се оно у

у сну или при каквом јачем душевном потресу јави у свести нашој. Са старешћу упоредо иде и заборавност, па и посве слабост памћења. Стари људи најмање се сећају на ближу прошлост, а најживље су им успомене из детињског доба. Врсте речи заборављају извесним редом: прво особне именице, а затим именице, па придеве; касније глаголе и на послетку ускикле. Француски психолог *Ribot* назива ову појаву душевном *регресијом*.

Заборавност је од великог значаја по душевни живот. Да нема заборавности и да она од времена на време не одбере оне представе, које су по нас од великог значаја, а не одбаци мање важне, већ да морамо силни комплексе познаја памтити — тада у опште не би био могућан душевни живот.

Памћење школске деце. Психолошка истраживања су побила ону досадању тврдњу, да је дечја способност памћења јача, него у одрасла човека. Доказаше опити и то, да је $\frac{4}{5}$ од нормалне деце у стању најмање 75% од наученог градива (значањем скопчане речи) *одмах* по сазнању репродуцирати. Од овога градива *после 24 часова* могу 94% обновити а да не чују поново. Доказало се, даје и то, што је брже сећање после првог испитивања, тим ће оно при другом испитивању лакше (спорије) бити и на против, што је спорији ток првога испитивања, тим је већа сигурност да ће сећање брже бити при другом испитивању.

Однос бистрине (интелигенције) према доброти памћења је врло променљив. Нађу се врло бистра деца, да су сарамерно лошег памћења и обратно.

20. §. Машта (фантазија).

Оне представе, које се састоје из збира елементарних наших доживљаја, али у таквом облику, у каквом их ми непосредно не посматрамо, називамо *сликама маште (фантазије)*.

Стојимо на врху неког брда и разгледамо; затим зажмуримо и тако представимо себи дотични предео; слика нам се умањила, поједини делови се изгубили; нисмо сигурни у појединим деловима истог предела. Што нам међутим фали из слике памћења, *допуњујемо* са резервом прошлих доживљаја. Према томе са

репродукцијом у вези иде и рад фантазије. Овака фантазија је међутим несвојеволјне природе, слике нам се тако испољавају, како их њихова природна садржина и наше душевно стање обнавља. То је *пасивна фантазија*.

При читању неког живог садржаја дотичне описане појаве такође видимо и тако их поново представимо себи. Ако у књизи има слика и ове нас потпомажу у представљању истог.

Неки вајар хоће да овековечи краљевића Марка; прво проучи све народне приче и песме о њему и од њих извади све најглавније Маркове особине; на послетку из дотичних побираних особина компонује себи идејалну слику о своме јунаку. Глумац хоће да изиграва један призор из Банк-Бана; претходно пажљиво проучи сваки израз дотичнога призора и уживи се у карактер дотичнога јунака, те га тако на бини представља као отисак Банк-Бана. Овако намерно стварање слика називамо *активној фантазијом*.

Композитор и ако компонује нове мелодије, ипак не измисли нове гласове. Продуктивна фантазија не ствара нове елементе представа, већ оне које су већ у његовом посматрању биле, свађа у нове комбинације. Ова комбинација, т. ј. област маште, неограничена је. Када се говори о каквом стварању — у сликарству, вајарству музици или књижевности, или у науци, или у занату — све је то производ активне маште.

Вештина је право поље активне маште, јер је свакој вештини, осим осећаја, главни основ машта. Вештаку не пружа ни природа а ни живот таку појаву или облик, који би он могао непосредно употребити. Михеландело заиста није никад видео особу истог лика и облика, као што је његов Мојсеј; Мункачија није нашао у животу таку особу, која и у највећем понижењу толико узвишеног израза има, као што је његов Исус пред Пилатом. Обојица су имали неку идеју, коју у човечјем облику хтедохе одличити и путем своје фантазије саставише оне људске црте, које најбоље одговараху њиховој идеји.

Вештак истина из јаве одабере себи предмет и то из природе или из људског живота, али дотичан предмет иначе, допуни га са својим мислима и осећајима; он дакле не копира, већ ствара. Он са својом маштом стварне елементе света својом индивидуалношћу стапа у посве оригиналан облик, задахнувши у старе облике нов живот. Опажање јаве провејано кроз машту и осећај вештака постаје вештина. Онај осећај, путем кога се активна машта управља само према неком извесном вештачком појавом, на се с њоме слива, изгубивши у тај мах сваку осетљивост према другом ком утицају — називамо надахнућем. Са надахнућем иде упоредо и жудња, да оно и изрази, што је у машти. Осећај покреће фантазију и чини је гинком.

Машта је од велике важности и у науци. Природњацима је она права благодат, јер је тек спомоћу ње у стању представити све услове и посљедице природних појава. Свака научна претпоставка (хипотеза) чедо је фантазије. Највећи изуми прво су постојали у машти проналазача и тек их касније остварише.

Осећај је покретач маште. У овоме осећају велику улогу игра задовољство, које обично прати сваки слободан рад, дакле и машту. Жеље и жудње зидају куле и градове и то нам јако годи; игра маште наше весели нас, те заборављамо јаву. Ово је вечити извор *песништва*.

21. §. Образовање маште.

Учитељ мора бити богате маште, ако хоће да настави и обради даде живота и да развија дечју машту. Мора се трудити, да живахно ради и да вештачки описује. Ово ће постићи: својим вредним спремањем за сваки свој рад, непрестаним својим усавршавањем, путовањем итд.

Наставно градиво мора бити *одмерено* према дечјој снази, да би дечја машта могла комбинирати из већ познатих елемената. У обради наставног градива ваља да се огледа извесна *усавршеност*, јер голо ређање сувопарних извађања, речи, бројева и неких прегледа не развијају машту. *Оцигледна средства* такође потпомажу образовање маште, јер машта и није

ништа друго, до ли комбинација очигледних елемената у другом облику. Па и за образовање воље је машта од великог утицаја.

Дете треба навићи, да сваку посљедицу својих поступака себи представи, па ће тиме нова и јака потстрека стећи за своје поступке.

У *историји* машта представља детету догађаје и особе. Стога опис, особито опис особа, нека је посве жив, тако да и деца сходно осећају и раде, на што деца већ и по својој природи (да се воле јуначити) имају у себи наклоности. Машта утиче посредно и на осећаје и дете између историјских особа изабере себи један *морални идејал*. При учењу српског језика приче, бајке, описи и песме нека служе за јачање и неговање маште.

Свако дете воли *приповетку*, јер му она занима машту. Мотиви и назори приповетке, исто су тако наивни, као и у детету саоме; исти су назори, исти поредак друштвеног и моралног погледа као у деčјем животу. Она је најбоља храна деčјем темпераменту и његовом схватању.

У *земљопису* непрестана употреба мапе, што чешће премишљање о општинама-, о површини-, о висини брегова-, о дубини мора и о лепоти појединих предела — јако развија машту. У *природопису* приказивање појединих предмета, пропитивање градива приликом примене, па и елементарно закључивање при извађању опита, у многome утиче на развој маште. Па и саме лепо украшене и уређене школске дворане, излети, шетње, похађање музеја и старина, школска књижница — све то унапређује машту.

Једно од најглавнијих средстава васпитања маште јесте *игра*. Већина игара није ништа друго, до ли разноврсна комбинација опажања и покрета у тесној међусобној вези. Дете се воли играти онога, што се може најразноврсније мењати, дакле што највећма занима његову фантазију. Стога и воли дете тако јако песак и оне предмете, који се раставити могу и на

више начина опет саставити. Ова децја продуктивност за састављање и кварење, извор је његовом апстрактном мишљењу. Машта детета види предмете друкчијим него што су у ствари, оно види штап као коња, дрвце као лутку итд. Дете мртву ствар задахне животом; у његовим се очима ствари исто тако радују и тугују, као и људи. Кад се дете у што удари, сматра за кривца и казни исто. Децја се душа заједно са његовом фантазијом тек у игри може посве испитати и разумети.

Ову децју наклоност према игри треба тако управљати, да она уз васпитање маште служи и корисној сврси (ручноме раду). Основна школа уз игру и слободно занимање (певање, причање, ручни рад), нека навикава децу на озбиљнији разуман рад, као што је: очигледна настава, рачунање, писање, читање итд.

Машта поједине деце је разнолика и зависи од личне наклоности. Неко дете има врло бујну фантазију, те после само једног причања, стече јасну и чисту слику о месту и лицима истога догађаја; друго дете пак није то у стању тако брзо-, или у опште није у стању то учинити. Брзоплетну машту ваља сузбијати-, а потешку пак потстицати.

22. §. Привиђење и халуцинација.

1. Жељезничке шине, за које знамо, да су свугде паралелне, у даљини изгледају непаралелне; дужи алé дрва изгледа као да се слио; што даље плови лађа од нас, тим мањом изгледа; опипавши неки храпави предмет, учини нам се већим, него исто толики глатки. Извор јаког гласа тражимо у најближој околини својој, а слабијег пак у даљини. Оваке појаве називамо *нормалним чулним обманама варкама* (в. 36. стр.)

2. У мраку понекад од сена мислимо, да је нека прилика, од дворашљег дрвета — да је човек, од дрбуна, да је стена, понекад и најмањи шум пометемо

са неznam каквим страшним нападајем. У некој писаној или штампаној речи фали подикоје слово, а ми не приметимо, јер га ми у себи надокнадимо. Машта нам даје нетачне знаке посматраних предмета. Ону душевну појаву, када посматрање проткамо са својственим представама и ту субјективну слику држимо за јаву, називамо *илузијом*. Узрок је свакој илузији неки чулни утисак, коме ми придодајемо погрешне асоцијације. Са овим чулним утисцима машта особито слободно дела тада, ако су ти утисци неодређени, те не видимо неке ствари онаке какве су заиста, већ онако како смо их ми сами представили. Физиолошки разлог илузијама је већином већа раздражљивост живчаног центра мозга.

3. Понекад видимо неке облике, чујемо неке гласове и тада, када то други у нашој околини не примећује. Болесник у грозничавом стању чује или види такве ствари, каквих нема у околини, већ само у његовој машти. Изнурени и збуњени човек у пустињи види општину, која у ствари не постоји; у својој жеђи чује жуборење извора и ако га такав надражај у ствари није дотицао. Таку представу, коју смо створили без опажања предмета на јави, називамо *халуцинацијом* (учин). Најчешће су халуцинације вида, *визије*, затим слуха-, а осталих чула су већ ређе.

Халуцинацију проузрокује већа раздражљивост мозга путем чисто унутарњег (централног) надражаја. Али и мањкање надражаја може да изазове халуцинацију, тако н. пр. подуже бављење у мрачној соби изазива визију; дуго самовање — халуцинацију, а то по свој прилици стога, што мањкање дотичних чула у надражајима изазивају раздражљивост осетних средшта у мозгу. У другим случајевима пак баш учестано надраживање појединих чула изазивају исту последицу, тако н. пр. код сликара су учестане халуцинације вида, а код музичара пак халуцинације слуха. Дуго занимање са неким предметом појача слику сећања на њега до јасноће опажања. При јаким халу-

цинацијама (н. пр. у грозничавом стању) привиђења покретањем очију мењају и своје место, те куд се год визиониста крене види и дотичну прилику, или слику. Скуп халуцинација свих чула огледа се у лудилу.

Дечја опажања су нетачна и непотпуна, код њих нема искуства ни већбе, стога су и врло склони на илузије. Лик у огледалу и сен зида држе за нешто у јави; дете хвата слике своје књиге. Халуцинације су код њега већ ређе, понајвише се јављају, када се дуже баве у мрачној соби или кад читају раздражљиве ствари. Особиту склоност имају деца к врачкама, те лако поверују у духове, ђаволе, ђинове итд. Међутим проширењем знања њихова, особито утицајем учења веронауке и природних наука слабе и код њих ове фантастичке слике и исправљају се.

23. §. Опће слике.

Кадгод се састанем са својим познаником, свагда стичем нове и нове опажаје о њему. Један пут га видим веселог, други пут тужног, један пут очи у очи, други пут са профила итд. Када помислим на њега, падају ми на ум тек главне црте лика му, оно силно опажање слило се тако рећи у неколико главнијих црта. Понајвише ишчупамо из опажања свога оно, што је главније на њему, што га управо разликује од других лица. Могуће је, да се даном приликом обнове у нама и споредна својства његова, али она већином остану у позадини.

Четвороугаоници се слажу у томе, да су са четири праве окружене равнине. Ако видимо где такови облик, кажемо да је четвороугаоник и апстрахујемо друге особине виђенога облика. Дрва у којих је стабло и грање мрко, лишће и лисје зелено и имају круну, називамо дрвећем, па ма се они иначе како разликовали. Баштенско цвеће, или гласови клавира и ако се у многом чему разликују, ипак имају и много заједничкога,

Заједничке особине несравњиво чешће приметимо, него не заједничке а то стога, што су заједничке свагда присутне, а оне друге пак тек у појединим случајевима. Спајања једнаких особина увек се лакше репродуцирају и тако заједничке особине представљају читав низ, врсту предмета. Таке представе, које садрже заједничке особине многих опажања називамо *општим сликама, репрезентативним представама*. Ове су представе као неки изводи многих других представа; оне су типични представници силних представа у нама о предметима.

Опће слике својствено спајају у себи опажање и опћенитост; посве су слободне од сваког посматрања па су ипак очигледне. Четвороугаоник, дрво, лав као опћа слика није једно исто са извесним четвороугаоником, са извесним лавом или дрветом и ако имају у себи много опажајнога елемента.

Ако помислим на четвороугаоник, представим себи једну четвороугаону равнину; ако пак на дрво, тада повучем себи у мислима усправну црту и украсим је зеленилом; ако на лава, повучем у машти својој водоравну праву, нацртам жуту гриву, четири ноге итд. И опћа слика је дакле опажајна, само се то свађа на неколико карактеристичних особина, шематизира. Садржина нашега душевнога живота и састоји се тако рећи из оваких шема, јер нам се опажања о силним предметима редуцирају у оваке шеме, у главне особине. Ну имамо ми зато и така опажања, која не прелазе у шеме, него због своје важности остају појединачка, задрже извештај свој карактер, н. пр. опажање неког грозног случаја.

Опће слике имају велику важност по душевни живот. Помоћу њих опрости се душа оне множине слика разних опажања. Што се при обнови утисака обнове само најважније особине, које су заједничке у разним предметима и тако излучимо опћенитост ствари, тиме средимо предмете и уврстамо их; изчупамо их из околине им и средимо по сродности и њиховој садржини. Свађајући их по опћенитости њиховој, пазимо на узрочност и природни поредак њихов.

24. §. Свест.

Сваки човек сваког магновења преживљује читав низ непосредних појава душевнога живота му; ове називамо осетима, опажајима, представама, осећајима и вољом. Наша душевна стања и појаве не налазе се посебно, него у извесној вези. Тако н. пр. у овај мах имам неке представе, које су спојене или са пријатним, или непријатним осећањем; ове пак изазивају извесни ток воље, што опет утиче на моје осећање и представе у мени. Спајање ових променљивих мојих душевних стања не прекидају се сасвим поводом утицаја нових осета и опажаја, које међувремено стичем са нових надражаја, већ највише што промену само ток свој. То спајање прекида се једино при спавању. при несвестици, при опијању итд. Ну после тога стања поново наступа спајање, јер се после спавања сећамо свих оних опажања и представа, које смо имали пре тога у свести, шта више прекинуту мисао можемо продужити и други дан. Душевне појаве су међусобно тако спојене, да се душевни живот може сматрати као нека река, у коју се све душевне појаве сливају и једна за другом теку, као оно котурови таласа. *Јединствени однос свих душевних појава некога лица називамо личном свешћу.*

Кад неко заспи или падне у несвест, кажемо да се онесвестио, на против, када се после пробуди кажемо, да му се свест повратила.

Сваку нашу душевну појаву попраћа свест; баш то је опћенита и заједничка особина наших унутарњих доживљаја, да су свесне. Само су оне душевне појаве у садашњости, које су у вези са свешћу, о којима имамо *сазнања*. На против, ако се одвоје и удале из заједнице свести, постају *незване*, и тада у позадини душевног нам живота стоје тек само као *способност* (диспозиција), да се даном приликом обнове.

Стања наше свести теку једно за другим као оно вали реке. Садржина им је врло сложена: у исти мах

осећамо своје сопствено тело, околне предмете, слике својих доживљаја, пријатне и непријатне успомене, саучешће или омразу, жељу итд. Све је ово истина истодобно у *пољу наше свести*, али се једно од њих ипак боље испољава, тако рећи налази се у средишту поља свести, док се остало смести на периферији свести, па постане мање свесно. Оно прво називамо *предметом жиже* свести (фокално), а друго пак предметом *ивице* свести (маргинално). Много пута у идућем моменту промену ове чињенице своја места и тако се догоди, да се цело поље свести, н. пр. на већу лупу, промене, обнови. Ну ма како да се промене конкретна садржина поља свести, ипак задржи заједничко својство, да је *свесно*.

Тачну дефиницију свести, баш као и одредбу елемената душе, тако рећи не могуће је дати, свест је проста и на делове нераздвојна; она је јединствена појава, па се тако под виши раздео не може убројити. Само са свешћу можемо све описати или протумачити, али њу саму ничим. Постапак топлоте, гласа, звука, светлости итд. наука мање-више опише, бар назире њихов постапак и природу; међу тим како их сазнајемо, т. ј. како нам оне бивају свесне, то је посве непротумачено. Свест није нешто посебно, од душевних доживљаја оделита наклоност или особина, него је баш у самим душевним доживљајима као и свака несведљива чињеница душевнога догађаја.

Подмет мога садањег стања свести (мојих представа и осећаја) истоветан је са подметом оних мојих свесних стања, на којих се сећам тек као на бивша своја стања свести. Заједнички подмет по времену оделених различних свесних стања називамо: *ја*, а сазнање свести о истоветности зовемо *самосвешћу* (свесност од *ја*). Код детета самосвест тада представљамо, када је у стању себе разликовати од објективног света, који је око њега. Тада се развија његово *ја*, које му обухвата сву душевну садржину, сав ток спајања представа и воље му, а разликује од спољног света. Тада се буди у њему свесност разлике између подмета (субјекта) и предмета (објекта). По-

лако, па се сусретне не само са спољним светом, већ и својим сопственим представама и осећајима и сазна пресуђивати и о својим сопственим душевним појавама. Овом се приликом добуди у њему *самосвести* у строгом смислу.

25. §. Пажња.

1. Ловац у заседи пази на сваки најмањи шум, на сваку промену у видокругу му; ни нашта друго не мисли сем на шум и на прилику, која се из даљине приближује. Све биће му је скренуто, концентрисано на очекивани надражај, сав се претворио у „око“ и „ухо“. Од представа једино се обнављају у њему оне, које су у вези са моментаним утисцима; област свести му се посве скучила и у жижи свести једини му је утисак, а сви остали остадоше на ивици свести. *Оно душевно стање, када се свест ограничи само на једну садржину (утисак или представу), а остале се ушај мах помраче, називамо пажњом.* Пажња је дакле скучавање области свести ради повећавања јасноће свесне садржине.

Путем пажње садржине свести бивају јасније, али у колико бива јаснија једна од њих, у толико се остале више помраче. Ако при читању неке песме пазим на садржину, не могу уживати у лепоти облика песме; ако учим не могу пазити на свирку, јер ако пазим на њу, тада не учим. Ако сам пажљив на боју неке слике, мање ми упадају у очи контре особа на њој. Душевни ток пажње сличан је физиолошком току вида; у области вида онај предмет видим најбоље, чија слика падне на највидније место, на жуту мрљу, а остале предмете слабије приметим. Тако и у области свести, она је слика јасна, која падне у жижу свести, а остале пак тек тада, ако их озари средишњи зрак пажње.

У области свести одједанпут може стати 16, а са односним спајањем и 40 утисака, н. пр. 6 тачака 3—4—6 слова или бројака. Са једним прегледом па-

жње исто тако лако прочитамо 4—5 кратких речи као и 4—5 посебних слова. Ова околност показује, да речи на основу сликовног утиска читамо, а не сричући слово по слово.

По некад се сећамо на више утисака, него што смо пазили, јер се том приликом репродуцирају и утисци са периферије свести. Што смо више пажљиви на већу област свести, тим мањи део пажње можемо уперити на поједину слику.

2. Пажњу обично прате *покрети*, који су ради тога, да повећавају готовост примања чулних органа. При пажљивом посматрању предмета очи нам се испоје (фиксирање); при пажљивом слушању тако скрећемо главу, да нам таласи гласа лакше улазе у ухо; ако прислушкујемо, зажмуримо, да нам предмети видне области не би пажњу скренули. Ради бољег примања утисака тако рећи приуготовимо своја чула, *прилагођујемо их*. Са овим прилагођивањем иду упоредо и *осети запешости* мускула, што је по нас и *заморно*.

Пажња, која је према особама и различита, после извесног времена сустане и на послетку и престане. Ако пажњу једнако тешким душевним радом дуже време затруђујемо, она у почетку рада расте, а затим опада у облику кривуље (\approx). Пажња зависи од две главне чињенице душевнога рада: од *већбе* и *замора*. Душевну способност за рад умањује не само душевна, већ и телесна оптерећеност. Тешке гимнастичке већбе не утичу на душевни рад.

На један исти предмет не можемо дуго бити пажљиви. Опити доказују, да талас пажње у кратком размаку времена расте и опада. Најдужи је размак времена 24 секунда, а просечна дужина таласа пажње је 5—6 секунда. Нама се истина тако чини, као да смо у стању дуже пазити на један предмет (на читање, слушање свирке), али се у ствари предмет непрестано измењује, а пажња час расте, час опада што се, да боме, не може приметити, јер ми непрестано слеђемо с представе на представу. Ако цени сат ставимо толико далеко од уха, да му куцање тек једва чујемо, при-

метићемо, да куцаће не чујемо у сваки мах, већ испрекидано, пажња нам је дакле променљива (осципира).

3. Чујемо неки изненадни глас, одмах тамо окренемо главу; нешто засветлуца у околини нам — одмах погледамо на ону страну. Много пута смо на оваке појаве пажљиви без изричне пажње, шта више много пута и против наше воље. Оваку пажњу називамо *несвојеволном* пажњом. Ова се пажња појављује поводом утицаја јаких надражаја, који су међу тим у противности од садржине свести нам. Противно овоме пак, ако скучавање области свести бива изразом наше воље, наступа *својеволна пажња*. Између својеволне и несвојеволне пажње, разлика је дакле у *узроцима* пажње. Код прве је узрок у мени самоме (у истакнутој сврси, у увиђавности), а код друге је пак у спољном свету (н. пр. неочекивана појава) од мене независан узрок. Сама пажња међутим била она својеволна или не, јесте опредељивање свести на извесну садржину.

4. Таки надражаји и таке представе, које иду са неким уживањем или болом, понаособ се испољавају у нашој души; много лакше навлаче на себе пажњу него оне, које су индиферентне природе. Ако шапућу нешто пријатно или непријатно у нашој околини, одмах чујемо, а други надражаји не привуку пажњу и ако су истим гласом изговорени. Прве чујемо, јер нам иду у прилог; овде је случај *практичног интересовања*, ну *душевно* наступа тада, када је утицај садашњости у хармонијској вези са већ стеченим а заинтересованошћу репродуцираним представама. Тако говоримо, да неко има интересовања према музици, према цртању, према језицима, природним наукама, описима итд. Заинтересовани таке књиге чита, које спадају у круг његове занимљивости; у новинама и часописима одмах тражи ствари из те области; иде тамо, где ће чути или видети што о свему томе. Онај говорник, који говори о теми, која интересује публику, осигурао је пажњу својих слушалаца.

Правац пажње је зависан од особе; између на-

дражаја који на нас утичу, одабирамо оне, који највише одговарају нашој личности, нашем душевном стању, стога и за пажњу важе оне типичке разлике, као код памћења. Визуелан човек од свих надражаја најпре обрати пажњу на боје, облике итд., а акустичан — пре на гласове.

5. За успешно учење најважнији је услов пажња, без ње и најбољи рад учитеља не вреди много. Побудити и одржавати пажњу најглавнији је задатак учитеља. Пажња у детета је слаба, површна и нестална и то је све у већој мери, што је дете млађе. При заједничкој настави управо је *непажња* нормално деље стање. Пажња се у деце тек полако удубљива, јача и бива истрајнија. Остали душевни рад у детета развија се сходно његовом узрасту, али *пажња* тек само брижном и постепеном веоом.

Учитељ се тако мора припремити за обраду градива, да му је она *слободна*, а не да се слепо држи слога и тока уџбеника. Потпуна готовост градива и јасноћа обраде — то су први услови за побуђивање и одржавање пажње у деце. Даљи услов је и то, да учитељ сваког часа нешто ново рекне деци разуме се, прилагодено староме градиву. Ако је настава нижа од схватања дотичнога разреда, деци се не допада; ако је пак дуга, рађа несносност у деци. Градиво ваља обрађивати увек са другог и другог становишта, утичући на разноврсна питања и промену.

За одржавање пажње има и *спољних средстава*, тако је н. пр. жив ток рада, променљив говор, јасноћа изговора и лакоћа разумевања, питања, и сва очигледна средства. Да настава не буде *заморна*, треба измењивати наставне предмете и држати одморе; за време одмора пак употребити ваља свеж ваздух. Пажња се може схватити и као готовост за душевни рад. Сваки душевни рад постаје путем концентрације пажње. У један мах нека учитељ дете забавља само са *једном ствари*, не *многвременно*, него *много* (*non multa, sed multum*). Када су запитали Њутна, како је пронашао

закон о тежи рекао је, тако, што сам увек о томе мислио.

26. §. О аперцепцији.

1. Ако једном сасвим нешколованом човеку кажемо неку хемијску формулу, видећемо, да ће то утицати на њега ли као надражај голих речи, а неће моћи њихово значење уврстити у круг досадањег му знања, т. ј. неће их разумети. Напротив, ако то учинимо школованом човеку, код овога ћемо наћи готовости, да то што чује сведе у ред дотадањих својих представа, да их разуме. Просто осетање спољних утисака или представа називамо *перцепицијом*, ону душевну појаву пак, када на основу постојеће садржине свести сазнамо и разумемо нове утиске или представе, називамо *аперцепицијом* (*ad* и *percipere* = до-схватити).

Дете у првим својим годинама без икаквог смисла прима спољне утиске, перципира. Када први пут види псето, перципира и после пажљивог посматрања стече о њему представу. Одрасли човек посматрајући исто псето, на основу своје садржине свести, сасвим друкчије схваћа цео тај утисак помишљајући на сој, врсту и корист итд. Међутим и дете се брине да колико је год могуће нова опажања среди међу већ стечене представе. Само што оно изабере свагда ону представу, која је најближа, те на основу ње схваћа и ову нову ма то било и погрешно схватање. Тако н. пр. пахуљице снега гледи као да је шећер или бели лептир; наранџу као лопту итд.

2. Аперцепција бива на основу *пажње*; само оно можемо аперцепцирати нашто пазимо. Пажња се тако скреће на оне представе, које су у дотичној особи владајуће. Један исти предмет сваки друкчије аперцепцира, т. ј. у другу и другу везу представа свађа. Један исти брег геолог гледа као хрпу лисника, туриста за узвишење са кога је диван изглед; сликар тражи на њему преламање боја, шумар каквоћу и густоћу дрва, ловац — лов, пастир — пашу итд. Једну

исту појаву друкчије перцепира онај, који из исте области много познаја има, него онај, који их једва што и има. На болесном детету лекар много више види, него ма какво општо мајчино око; исто тако ботаничар на биљу, зоолог на животињи, него прост лаик.

Многи психолошки опити чинили су се већ ради тога, да се дозна, за које се *време* аперцепирају поједини утисци. Прво су измерили време за просто перцепирање (R), затим потребно време за аперцепцију (Ra); одузев прво од другог, разлика је временска јединица за аперцепцију ($Ra - R$). Овако одређивање времена зове се *реакциони опит*. Известан надражај (вида, слуха итд.) утиче на лице са којим се чини опит и оно са неким простим покретом или гласом реагира тада, када је дотичан надражај перципирао или аперцепцирао. При овом опиту за одређивање времена служи један сат електричног строја (Нир-ов хроноскоп), који се крене у магновењу, када се појави надражај и одмах стане, чим дотично лице примљени надражај са реченим знаком јави. Хроноскоп показује хиљаде делове секунда (б). Просечно време реакције код утисака гласа је 100—120 б, код утисака светлости 180—250 б; код механичких осета је много мања (ипање, слух), него код хемијских (вид, кус, мирис). Ако сем перцепирана надражаја означавамо при опиту и аперцепцију његову, т. ј. магновење када смо га и схватили, тада нам је за боје просечно потребно 30 б, а да нам и назив дотичне боје на ум падне, треба $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ секунда. Са оваким опитима можемо одредити време и за аперцепцију, које је међутим, према каквоћи упитне речи, према већби асоцијације и према унутарњој или спољњој природи асоцијације, разнолико (од 400 б — 1700 б, а просечно 720 б).

3. Свако *учење* је аперцепција, т. ј. схватање и прерада нових садржина на основу старих. Учење је само тада разумно, ако ново градиво наилази на богати и јаки ослонац у староме градиву, иначе *иосве* ново градиво одбацимо „не иде нам у главу“. Према томе избор градива мора тако тећи, да оно одговара дејству душевном стању. *Распоред* и *шок градива* пак мора да је такав, да разумевање *новога* потиче из старог. У колико се учитељ више бави са аперцепционалним представама, у толико је учење брже и сигур-

није. Стога је прва брига учитеља да при игри, шетњи итд. сазна *круп дејих представа*, јер дете не види свагда ствари у истом облику као учитељ, не разуме речи у истом смислу, као што их разуме учитељ.

Обрада новог градива не сме тећи из небуха, већ *систематски* узев у обзир услове аперцепције, а то су: природа аперцепцираних представа; душевно стање, пријемљивост, и телесне диспозиције ученика.

Сврха *моралног* васпитања је, да у души дечићу, сем осећаја, развије још и готовост за опсежно аперцепцирање јасних моралних представа, која ће га готовост свагда сачувати од сваких противних пових, не-етичких представа.

27. §. Простор и време.

Неки предмет видимо на овом, а други пак на другом месту; један је близу к нама, а други далеко од нас; неки је велик, а неки пак мали; један је облика коцке, а други пак неправилан; један се креће, а други је непомичан. Боју, као нешто посебно, не могу видети, већ свагда да се где-год *просири*; исто тако не могу представити ни притисак без простора. *Простор* је дакле знатан елеменат сваком опажању. Цео свет нам се приказује као јава у простору: предмети имају своју *величину*, *облик*, и стоје у извесној даљини, размаку. Предмете не можемо представити без простора.

Шта је управо простор, тиме се бави онај део филозофије, који називамо теоријом познавања, а психологија само испитује, како се у нама рађа опажање простора.

При рађању опажања простора највише суделују *осети вида, ипшања и покреша*. Свака боја нам се приказује у простору; свако пипање предмета односи се на нешто спољашње, на просторно, а у сваком осету покрета садржи се и правац његов, као нешто просторно. Из ових се рађа опажање простора. Одмеравање даљине бива путем осета покретних мускула ока.

После муње, чујемо грмљавину; у једном тренутку опазимо долину, а у другом брдо; таласи у ритму заплјускују обалу, један удар таласа ваља да дуже траје од удара другог. Нема ваљда ни једног опажања, које би се догодило *ван времена*, у времену се збива, па ма и тренутно. Свака душевна појава следи у времену једна за другом; па и ако су заједно у свести и онда је у времену нам дана. Као што се опажање простора не састоји једино из осета вида, покрета и пипања, већ и из слика памћења истих, тако и дуже опажање времена састоји се из садањег опажања времена и из запамћених слика прошлих опажања. Само што простор има *три-*, а време пак *једну димензију*, јер се догађаји збивају један за другим.

Чулни живот показује нам се дакле у простору и у времену. У ствари нема посебно простора, а посебно времена, него само просторних тела и у временском односу налазећих се догађаја. Предмет просторног и временског опажања исто је тако несведљиво и изворно својство, као и околност, што имају боју, глас, кус итд. Дрвету је исто тако изворно својство да је зелено-, злату да је жуто-, као и то својство им, да се простиру у простору и да их схваћамо у времену.

Као што се субјективно опредељивање удаљености и величине предмета путем већбе непрестано усавршава (слени у размаку од 20—40 см греше тек за $\frac{1}{2}$ см), тако и субјективно мерење прошлог времена већбањем све тачније бива. Али ово мерење зависи од многих душевних услова. Тако н. пр. мерење времена памћења мења се према томе, да ли смо, за време које меримо, имали доживљаја и какви су? Оно време, које нам се учинило кратким, памћење обично продужи, јер га испуњава са многим доживљајима; на против, време које нам се дугачким, празним, учини, то памћење скучи, јер га нема чиме да попуни. Озбиљним и успешним радом проведено време чини се кратким, али кад га се после сетимо, учини нам се дужим, јер се на много што-шта морамо сетити и о многом чему премишљати. На против, у доколици нам је време дуго, једва му дочекамо краја, при сећању на-њ учини нам се кратким, јер се немамо на чега сећати.

3. Мишљење.

28. §. Говор (језик.)

Ми наше душевне појаве (мисли, осећаје итд.) изражавамо с помоћу свога тела н. пр. покретом руке, или мимиком или речима. Изражавање душевнога нам стања било којим знаком називамо *говором у ширем смислу* (говор мимике, говор прстију, говор очију). Говором у ужем пак смислу, називамо изражавање душевних нам стања путем артикулованих гласова и речи. У оваком смислу говор је само човекова особина.

У памети се скупе силни опажаји, али се ова множина слика збира и скупљањем заједничких особина слика слије се у извесне типичке слике, у *опће слике*. Предмети појединих области ових опћих слика различити су по интересовању, образовању и по добу лица. Тако н. пр. о новцу другу опћу слику има трговац и банкар, а другу примитиван човек или дете; другу цимрија, а другу распикућа. Колико људи — толико и опћих слика. Да се само путем опћих слика можемо разумети (н. пр. прецртавањем) потребно је, да предмети опћих слика имају извесне сталне и једнако различите знаке, што би врло тешко било, јер како би означавали поједине животиње, поједине биљке, минерале, а како сваког појединог човека? Како би означавали оне особине, које изражавају покрете, брзину, врлину, лепоту, финоћу итд. Када би били упућени једино на опће слике, на шеме предмета; када би тако везани били *посеице* за сваку опћу слику, онда им њихове особине у опште не би могли саопћити, или би врло тешко могли апстрахирати једно својство од другог и тако још теже саопћити. Апстрактно мишљење, ослобођење душевнога живота од силних очигледних слика, могуће је једино *са речима* као сталним кратким знацима. Скуп речи као знакова наших мисли, то је *говор (језик)*. Стварање и изражавање опћих слика, као шеме предмета, ма како

скупчене биле, ипак је много већи посао, а да их из неколико гласова састојећих се речи исказати могу. При исказивању речи није ни потребно стварати опћу слику дотичнога предмета, јер смо слободни од сваког опажања. Тако н. пр. кад говоримо о биљци, не помишљамо на пресек биљке као шематичну опћу слику. Та једина реч „биљка“ у једном моменту изражава силне предмете а да и помислимо специјално на неку извесну биљку, и заиста шта би било без говора са таким представама као што су: убрзавање, гласовна висина, осећај боја, атомска тежина, задовољство, умереност итд. Једино смо са говором у стању из конкретних опажања апстрахирати их и чисто мислено их прерадити.

Речи са опћим сликама чине јаку асоцијацију. Ако ова фали, тада су речи пусте, празне групе гласова. Реч само тада разумемо, ако јој припада извесна опћа слика. Асоцијација између речи и опћих слика је најзанимљивија и најнеобичнија душевна појава. Када говоримо свесне су само речи, а односне опће слике и мисли остају у позадини свести, на њих тек нешто мислимо. Али чим употребимо незгодну реч за неку мисао, одмах постаје свесна, одређена и сама мисао и ми се тада у говору исправљамо. Ова јединствена веза између речи и мисли отуда је могућа, што смо се од мале малоће навикли употреби речи. Али чим је говор о новим мислима, тада чешће помишљамо на везу гласовне слике речи и на слику речју означенога предмета и то, на обоје мислимо јасно и одређено.

Речи се састоје из две чињенице: из *моторних* (покретних) *осета* као посљедице рада говорних органа, и из *гласовних ушницаја* као посљедице првога. Ове две чињенице (моторне и слушне) стапају се у чврсту асоцијацију; за поједине покретне осете органа говора везани су осети слуха и ово двоје припада једно другome. Изузев ономотопеје (речи које имитују разне звуке), где никакове сличности нема између речи и

предмета које оне означавају. У осталом ово доказује и та околност, да у разним језицима поједини предмет друга и друга реч означава.

Психолошку природу говора најбоље нам објашњује посматрање дечјег језика:

1. Као што годи детету употреба прстију, руку, ногу, исто тако му прија и употреба језика и грла. Много пута одаје такови глас или групу гласова, што има вредности и по околину његову. Том приликом чује и свој рођени глас. Између сопственога му гласа и усред гласа посталих моторних осета органа му говора, наступа тесна асоцијација тако, да кад и од другог чује исти глас са њиме се споје извесни покрети органа му говора. Отуда оно монотono понављање оних чувених гласова (ба-ба-ба, да-да, та-та итд.) Ово није имитација, већ самовољан рад детета.

2. После тога долази уплетање одраслих у развитак дечјег говора и то тиме, да између оних дечјих гласова, који се гласови налазе и у говору одраслих, старији их понављају и у речи комбинирају, те тако дете на понављање потстреквају. Артикулационим вежбањем ових гласова дете постаје све вештије и одважније, док на послетку по околину бесмислене досадање гласове пренебрегне, па и сасвим заборави. Са разлога што дете извесне гласове и извесне гласовне групе стално чује у присуству појединих особа, предмета или појава, које одрасли дотичним речима означавају, полако се створи у њему између речи и предмета и особа или појава чврста асоцијација, *па дете одједном почиње дотичну реч и разумевати*. После тога, када дете чује или изговори дотичну реч, појави се пред њиме и односна слика предмета или особе и на против, ако види дотичан предмет или особу, тада одмах репродуцира и име њега; зажели ли пак нешто, те му се јави слика дотичнога предмета, он ју и неосетно назове. Касније полако и *имитира* говор одраслих и ако чини то доста несипретно; постепено научи и теже сугласе своје околине. Почиње да и сам даје име ствари, ствара по аналогiji и нове речи (gâgâ = гуска, му = крава, мѣ = теле, бѣ = јагње, хам-хам = псето итд.), шта више, кроји и скуп речи, па и реченице, разуме се себи својствено (мама бу = мама снава; баца тач = браца отишао итд.) Просечно од 2 године већ течно говори.

Значење речи зависи од правца дечјег интересовања и од његових доживљаја. Сат је н. пр. детету у почетку нешто светло тик-так; њему су униформисан носач и поштар — војници; бицикл — точак на ком седи човек; печурка — мали

сунцобран итд. иста та околност, као што примитиван човек мисли да је кит — риба, а слепи миш — птица; или као што Индијанци називају гвожђе црним, а бакар црвеним каменом. Због тога, што дете саразмерно мало особина, тек само *њему* упадљиве запамти, зато речи употребљава у много ширем значењу, него одрасли човек; код њега је једна реч знак много више предмета, него код одраслих (дрва и цвеће ђутуре цвећем назива, па и слику шарена лентира тим назива). Временом се дете посве прилагоди језику околине и почиње правилније употребљавати значење и однос речи, па и граматичке им облике и ако се у том свему у детињству никад не усаврши.

Грешке у говору и неправилности у развишку му. У деčјем говору има врло много и учестаних грешака. Код нас 4% школске деце греши у говору, а те су грешке:

1. *Муцање*, које се састоји из грчевите неправилности говора, када мутави или у почетку или ти пак у сред речи, а особито при изговору сугласа, запне и дотичан глас или слог више пута понавља. Најчешће је муцање при изговору: *б, м, к и г* гласова. Узрујаност појачава муцање, а деца га много пута навикну и имитирањем.

Овај се недостатак може лечити па и излечити, и то систематским вежбањем говорних органа. Учитељ ваља да испита разлог деčјег муцања, да ли је постао услед телесних или душевних недостатака, или је усљед навике.

2. *Мутавост*, а под тим разумемо све оне грешке говора, са којима се греши против чистоће изговора. Тако је н. пр. *шушљешање*, када се пискави сугласи неправилно изговарају (проја — плоја; сисак — титак итд.); тако је *ракање*, када се глас *р* попрћа са грленим дахом; *носни говор* и *брзање* у говору што обично бива тада, када дете говором хоће да прати брзи ток својих мисли.

29. §. Размишљање и сазнање.

1. Седимо на жељезници и једна особита група брегова потсети нас на сличан приказ нашега зави-

чаја, а затим и на само наше огњиште; овоме се прикључују и поједине особе, па и започети нам посао на дому итд. изроди се у нами читав низ асоцијација. Низ дотичних слика у међусобној је вези или по сличности или самим додиром, али само тек као вериге ланца. Нема међу њима нечега, што би са сваким чланом те асоцијације заједничко било, него се представе понављају у неком шаренилу. На против, онај ток представа, када су поједини чланови скопчани не само асоцијативним путем, него и услед њихове садржине припадајући некој владајућој представи, па се појављују као делови *самосвојне* целине, тада тај ток представа називамо *размишљањем*. Ако размишљам о косовској битци, не дам се обхрвати читавом роју наступајућих мисли, него обраћам своју пажњу на оне узроке, које за довољне сматрам, да су могле изазвати ону катастрофу; сва моја мисао наперена је на самосвојну главну мисао косовске битке. Међутим нека главна мисао може бити подређена једној још главнијој мисли (н. пр. подела књижевности на поједине периоде) и тиме стичемо читав низ, читав систем мисли. Подела неке књиге на поглавља, ових на одсеке и ставове није ништа друго, доли раздеоба једне мисаоне системе по извесним главним мислима (становиштима).

Према томе, размишљање је шака душевна способност, која предшаве разлаба на њихове елементе, савија их и доводи у везу, а уједно хотимично их слива у извесну целину. Мишљење је, дакле, са психолошког становишта, аналитичко-синтетичка способност као и способност ради савијања и довађања у одношај појединих представа. Та способност истина да претпоставља асоцијације, *али она сама није асоцијација*, већ више хотимично преиначавање односа мисли.

Поменути рад мишљења оснива се на *памћењу* и на *пажњи*. Наиме, садржина је нашег мишљења владајућа главна мисао и уз ову самосвојно прикончане остале доживљене представе и ако то нами није посве јасно. Ток наших мисли

дакле у многим чему определи већ памћење. Уз то нам је свест уперена на извесну главну мисао и све дотле. догод се под садржину, те главне мисли довољно не прикопчају остале, амо спадајуће представе, обим наше пажње се скупља, т. ј. испољава се рад *пажње наше*. Да је пажња у стању одржати самосвојну везу представа, потребно је, да главна мисао има што већу осећајну вредност, т. ј. да нас што више *интересује*. Чим престане пажња, ток представа постаје чисто асоцијативан и случајан.

2. Објективни догађаји спољнога света збивају се једним истим током, а истим начином их и стичемо; велики део нашег размишљања и састоји се из оваких стечених доживљаја. На основу њих можемо утврдити, да ли нам се мисли слажу са прошлим или будућим доживљајима. Ако се слажу — држимо их *за истините*, ако пак не, кажемо, да су *погрешне мисли*. Ону душевну појаву, када стварамо такове мисли или низ мисли, о којима смо тврдо уверени да су истините, називамо: *сазнањем*; посљедицу пак те појаве зовемо: *знањем*. Сврха сваког премишљања јесте та, да дођемо до истинитих мисли и тако сазнамо право објективно стање, или догађај ствари.

Сазнање је управо постало у главноме од практичних интереса, као најглавнијих услова за одржавање живота. Први геометричари били су земљоделци, који су морали доћи до тога, да своју земљу премере; први аритметичари — трговци; први астрономи — бродари; први ботаничари и зоолози — сточари и земљоделци итд. У научном раду више културе, непосредан практичан рад је већ од мање важности, јер њу већином теоретска, идејална испитивања развијају.

Природа размишљања је врло различита. Старији човек мисли реалније, а млађи фантастичније. У младићу мањка искуство, те за могуће држи и оно, што старији на основу својих искустава одмах одбаца. Осим тога, репродукције у старијега мање су самовољне и намерне; његове мисли услед силних искустава постану одређеног и сталног тока. Међутим природна готовост за размишљање различита је према особама. Ову готовост називамо *разумом*, намећу, интелигенцијом. Овоме је, истина, једна чињеница верно и трајно пам-

ћење, али само као носач градива за размишљање, јер много пута је баш добро памћење скопчано са минималним разумом.

Један исти посао поверимо двојици. Сам посао у први мах изгледа неизведљив. Неразуман човек га брзо остави, док онај разумни испитује сврху дотичнога посла, мисли на сходне прилике, испитује узрок неизведљивости, проба да измене услове, помишља на све могућности и на послетку изнађе пут решавања и сврши дотичан посао. Овај свој успех има да захвали гинкости свога размишљања, да је у стању мислити и на даљне околности, што мање разуман човек није у стању да учини. Неразумна човека карактеристичне узак видокруг мисли, немаштина душевне концентрације и стереотипно једнак ток репродукција. На против пажљиво разматрање, осетљивост и покретљивост размишљања, а удубљивање у једну мисао — знак је разумности.

ДОДАТАК ПСИХОЛОГИЈИ МИШЉЕЊА.

Основни елементи логики.

30. §. Задаћа и сврха логики.

Логика је наука, која говори о законима и правилима правилнога мишљења. Психологија се бави са фактично постојећим током мишљења, т. ј. како оно постаје, како се спаја и како се развија. Логика се пак труди да успостави, како *треба* мишљење да *шече*, па да дођемо до правилних и вредносних знања. Док поједина наука у својој области описује поједине истине, односно успоставља оно *што постоји*, дотле логика жели, да успостави опће вредности норме у сврху размишљања. Логика је дакле *нормативна наука* исто као и етика, која *за поштује*, или естетика, која *за вештачке умотворе* одређује своје нормативне законе, како би достигли своју сврху: добро, односно лепо.

Код психолошког испитивања не бринемо се, да ли је извесна мисао правилна или не, него једино испитујемо, како је она постала и описујемо оно, што постоји; на против логика испитује истинитост, важност, и правилност мисли, т. ј. испитује каква треба да је мисао, па да буде истинита.

Логично није свагда оно истинито, што и психолошки, н. пр. свака је илузија са психолошког гледишта истинита појава, али са логичног гледишта, садржином, илузија је посве погрешна. Када би човек био непогрешим, тада би психологија и логика покривали једно другу и што би човек замислио, то би уједно и истинито било.

Разликовање истинитога и погрешнога, значајнога и незначајнога, правилнога и неправилнога, оснива се

на извесном једноставном осећају, које се даље не може анализирати, и назива се *евидентношћу* или *логичном природношћу*. Да је цело веће од дела исте целине; да је $2 \times 2 = 4$, а не 5; да је скуп двеју страна троугаоника већи од треће стране, све су непосредно упадљива, *природна, евидентна* правила.

Са евидентношћу логичнога размишљања упоредо иде и *ошћа вредности* му. Евидентност изражава, да се вредносна мисао односи на свако нормално размишљање, т. ј. оно, што на основу ошћих логичних закона за умесно нађемо, то за умесно узети *мора* и *сваки* други нормално свестан.

Истина, да је логика наука о правилном мишљењу, ипак јој није сврха, да и онога научи правилно мислити, који није способан за то. Учење поезике и реторике још нас неће учинити песником или говорником; познавање правила перспективе још никога није учинила сликарем и противно, без поезике може бити неко добар песник, без реторике — говорник, без перспективе (науке) добар сликар. Исто тако и познавање логике још не значи, да дотичан мора правилно мислити и без логичнога знања. Логика у прво реду има теоретски значај, да свеснима учини у нама она правила, којима се у размишљању свагда прилагођавамо, како би до вредносних знања доћи могли, а показује нам, на каквима се природним захтевима оснивају ти извесни закони; она (логика) нас уједно испомаже, да при размишљању учињене грешке, што лакше исправимо. Способност да човек правилно мисли урођена је у човеку, али је свакако боље, ако познајемо и основна правила наших поступака, него без тога. Као што само онај познаје један језик, који је начисто и са граматику дотичнога језика, исто тако је само онај посве способан у примени логичних закона, који их и познаје.

31. §. Појам.

Такве представе, у којима се неједнаке особине сродних предмета помраче у свести и остану само заједнички знаци, називамо *ошћим сликама* н. пр. оно, што мислимо при изговору: „дрво“, „човек“, „троугаоник“.

Сврха нашег размишљања је, да се у мноштву

опажања знамо наћи, стога размишљање и сређује наше представе и то прво тако, да их по могућству што јасније разликује једну од друге. Ово разликовање бива путем испољавања оних особина представа, које особине свагда наилазимо у извесном једном предмету или групи предмета, а не у вези и са другима. Тако н. пр. све оне стројеве који служе за показивање и мерење времена, називамо сатом. Особине које се у сваком случају, дакле стално слажу и без којих се дотичан предмет ни замислити не може, називамо: *главним ознакама* предмета н. пр. код сата: „строј“ и „показивач времена“. Додуше по предмет свака ознака је важна, главна, стога израз „*главна*“ означава значајност појединих особина предмета по наше размишљање н. пр. „главне“ ознаке човека су: ум, говор, прав ход.

Са једним изразом означени скуп главних ознака неког предмета називамо у опште *појмом* н. пр. „сат“, „човек“. Највише људи има појма о неком предмету у овоме значењу т. ј. у скупу особених и сталних особина дотичнога предмета. Овај појам је у ствари *опћа слика* предмета, те га и називамо *психолошким појмом*.

Наука се међутим труди да докучи и успостави *логичан појам* предмета. Овај пак настане, када у опћој слици налазеће се особине *намерно критички разматрамо, свесно их искажемо*. Наука се н. пр. не задовољава са познавањем воде како ју то познаје лаик, него се труди да искаже њене особине растварајући их на водород и кисеоник. *Све ознаке* би морали испитати па да добијемо потпун појам дотичнога предмета. Али је ово само идејална сврха која нам регулише мишљење, али коју сврху никада нећемо достићи. Нема у природи ни два истоветна предмета; сваки од њих има сопствене особине, које се особине не могу све изређати ни ти ће се икада моћи *иосве* генералисати.

Логичан појам дакле изражава тај *закључак*, да докажемо особине (ознаке) предмета. Ове доказане осо-

бине затим сведемо у један *знак* и то обично у један *израз*. *Логичан појам* је дакле *изражен скуп доказаних ознака некога предмета у виду једнога знака, понајвише у виду израза.*

32. §. Садржина и обим појма. Врсте појмова.

Под *садржином* појма разумемо скуп у њему умишљених ознака (својстава) а под *обимом* пак скуп под њега подпадајућих *предмета* н. пр. садржину појма паралелограма сачињавају ознаке му: да је четвороуголан и да су му супротне стране паралелне, а обим пак: квадрат, четворокут, ромб ромбоид. Садржина појма животиње сачињава: органски жив створ, осећање, својевољно покретање; обим му је пак: сисари, птице, двоживотни, рибе, црви итд.

Садржина и обим појма стоје у *обрнутом одношају*; што је већа садржина појма, т. ј. што има више ознака, тим му је скученији обим т. ј. тим се према мање предмета односи и обратно. Тако н. пр. појам „грабљива животиња“ има већу садржину, али скученији обим него појам „сисар“, јер је свака грабљива животиња сисар, али сваки сисар није грабљивица.

Ако од садржине појма све више и више ознака одузмемо (апстрахирамо), тада му се обим тим већа шири н. пр. орао — птица — топло крвна животиња — кичмењак животиња — органско биће — биће. На против, ако садржину појма додавањем нових ознака повећамо, тада му се обим скучава н. пр. биће — органско биће — животиња — кичмењак — топло крвна животиња — птица — орао. Онај први поступак називамо *апстракцијом*, а други пак *дешерминацијом*.

Најопћније појмове називамо *категоријама*. Ово су она најопћенија становишта, са којих су конкретни предмети могу посматрати. Аристотел, први логичар, успоставио је 10 категорија: суштина, количина, квалитета, однос, активност (рад), пасивност (трпно стање), место, време, просторност,

имаће. *Кант* признаје 4 категорије: количина (квантитет), каквоћа (квалитет), однос (релација) и прилагођивање (модулација). *Вундт* такође заступа 4 категорије: предмет, каквоћа, стање и однос.

2. По обиму могу појмови бити у *надодређеном* (суперординација) или у *пододређеном* (субординација) односу. Између два појма са разним обимом, онај са мањим обимом је подређен (субординиран је) појму са већим обимом, ако се садржи у његовом обиму н. пр. злато у појму племените руде, а племенита руда у појму руде. Ако неки појмови припадају обиму неког трећег појма, тада су *приређени* (координирани) појмови н. пр. злато, сребро, гвожђе, бакар — појму ковнице; а ковнице, сумпор, дијамант, графит, пирит подређени су појму руде, ну међусобно су приређени појмови.

Појам са ширим обимом називамо: *род* (genus), а под њега подпадајући са скученијим обимом пак: *врста* (species); под врсте потпадају *подврсте*, а под ове *јединке*. Међутим *појам* *рода*, стављен у однос према вишем појму, може се сматрати као *појам* *врсте*. На овај начин сачини природопис свој систем у коме сваки појам рода добије посебно име: царство, круг, група, разред, ред, породица, род, врста, подврста, јединка.

Што можемо тврдити за род, то исто можемо и за врсту, али *обрашно не*; што је истина о ковници, то стоји и за злато, али што можемо тврдити за злато, то не стоји све и за све ковнице.

Појам јединке (индивидуални појам) је највеће садржине, али најскученијег обима т. ј. такав је, који се односи само на један предмет, или лице н. пр. Змај Јован Јовановић.

Ако два појма тек у међусобном односу имају неко значење, једно другога условљава, називамо их *корелативним* (условним) појмовима н. пр. узрок — посљедица, брдо — долина, отац — дете, десно — лево.

Два појма могу бити обимом и садржином посве

једнака и ако их означавамо посебним изразима, па их можемо и употребити један место другога. Ово су *истовештни* појмови (идентични) н. пр. једнострани троугаоник — једнокутни троугаоник; Франклин — проналазач громобрана. Разлика је том приликом само у изразу говора, који на основу постојећег односа јаче испољава једну страну појма. *Унакрсни* појмови су они, којима је обим само донекле заједнички н. пр. црнац — роб. Ако су међутим неки појмови садржином толико разнолики, да се не могу подредити једном заједничком вишем појму т. ј. ако су несравњиви, називамо их *диспаратним* појмовима н. пр. одважност — троугаоник.

Противречни (контрадикторни) су они појмови, који садрже негацију један другога н. пр. смртан — бесмртан, органско — неорганско, жив — мртав. Противречни појмови не могу нешто тврдити о једном истом предмету. *Противни* су пак они појмови (контрастни), који као чињенице неког разликовања, најдаље стоје један од другога н. пр. распикућа — цимрија, бело — црно, добро — зло.

33. §. **Одредба, — одређивање појма.**

Одредба (дефиниција) наступа када извађамо (заключујемо) *садржину* некога појма т. ј. она није ништа друго, доли опис свих ознака појма и њихове међусобне везе. У некој одредби ређамо све оне особине, из којих је дотичан појам постао тако да појам није ништа друго, до *свесно одређивање, стварање појма*.

Пошто је све ознаке неког појма, тако рећи, немогуће изређати, а када је то баш и могуће, врло је споран поступак, у највише случајева довољно је само указати на најближи род појма (генус проксимум) под који спада исти појам који желимо одредити, а затим изређати му оне ознаке врсте (специфичну диференцију), са којим се дотичан појам разликује од осталих појмова који подпадају под исти род; н. пр.

коцка је са шест квадрата обкружено тело (појам рода је: тело, а разлика врсте: обкружено са шест квадрата). Или: барометар је физичко оруђе, које по-казива промену ваздушног притиска.

Спољни облик одредбе је по највише једна главна реченица у којој је појам рода допуна прирока, и једна придевна споредна реченица, која означава разлику у врсти.

Аналитичка одредба раствара дати појам у други који, а *синтетичка* и *генетичка* пак из елемената, тако рећи, на очиглед ствара неки извештан појам, н. пр. аналитичка дефиниција (одредба) круга: круг је таква црта, од које је свака тачка од једне извесне тачке једнако удаљена у простору; синтетичка одредба пак: ако се једна тачка у некој равнини креће у једнакој удаљености око једне друге тачке, тада постаје круг.

Сваки се појам не може одређивати. Тако се не могу непосредно одредити прости душевни доживљаји као што су: осет, осећај итд. него се само доживети могу. Рођеном слепцу не можемо протумачити шта је боја; глувome шта је глас, а увек незахвалномe човеку — шта је захвалност. Међутим душевне појаве ипак одређујемо као појам на тај начин, да их групујемо у разделе и затим изрекнемо у који разделе спада која појава, под каквим условима постаје која, каквога је тока итд.

34. §. Раздеоба (Дивизија).

Као што је важно по сређивање нашега знања да *садржину* појма развијемо, исто је тако важно и *изналажење обима* некога појма. Она логична радња путем које се исказује, који нижи појмови (врсте) испуњавају обим некога појма — називамо раздеобом (дивизиом), јер разделити значи оделити нешто на врсте (разврстити).

Код раздеобе разликујемо *појам који нам ваља разделиши* (деобни појам), затим *деобне делове* и на послетку становиште деобе: *деобну основу*.

Један исти појам можемо разделити са више становишта и тако добијемо и *сиоредних раздеоба* н. пр, биљке се деле на: 1. по сродности, 2. по броју прашника, 3. по мирису, 4. по боји, 5. по поднебљу итд.

Правилна раздеоба само се тада може извести, ако је деобни појам тачно одређен. Без овога је основ раздеоби само нека упадљива ознака дотичнога појма, а не какво важно својство, па се тиме лако догоди, да путем раздеобе дођемо до таквих јединака, које никакве међусобне сличности немају, које највише тек по истакнутом становишту имају неке заједнице. Така је раздеоба н. пр. ако би биљке поделили по величини на: цбуневље и дрва; или животиње по месту пребивања на: водене, сувоземне и ваздушне (Аристотелова раздеоба), или по становишту, да ли су корисне или шткодљиве. По овом другом становишту у једну групу би дошле животиње: гуска, псето и крава, и обратно: орао и лав. Ботаничар Linné разделио је биљке по броју и месту прашника на 24 раздела и тиме свео извесне траве или дрва у један подраздео. Таку раздеобу, код којих је деобна основа мање важна ознака појма, називамо *вештачком раздеобом*. По где кад нам и она учини добру услугу. Тако н. пр. класична је вештачка раздеоба: речник, који по азбучном реду ређа речи.

На против, ако за деобну основу узмемо неко основно својство дотичнога појма, а приликом раздеобе пазимо, да у један раздео набројане јединке међусобно више личе него јединке другогa разреда, онда добијамо *природну раздеобу*, н. пр. биљке делимо по њиховим органима за храњење на: ћелијичне и капиларне; тела по њиховом агретатном стању на: чврста, течна и ваздушна.

По броју деобних делова има: дво-, тро-, четворо- и више делних раздеоба.

Ако деобне делове поново разглабамо, добијемо *раздеобу другог реда*; на овај начин добивене делове можемо, према новом становишту и надаље раздељивати.

вати и тако добијемо *раздео*бу *шреке* па и *четвртог* *реда*. Ако неки појам, на речени начин, толико пута раздељујемо, колико пута год можемо, тада *класифицирамо*. Потпуно класифицирање обима некога појма по његовим врстама и подврстама, називамо *класификацијом*. Тако н. пр. гласови: I. самогласи, II. сугласи. — I. самогласи могу бити: високо гласни и дубоко гласни; и једни и други пак: отворени, средњи и обли, или усмени и грлени гласови; II. сугласници се деле на: усмене, непчане и грлене сугласе; сви ови или су трајни, или нетрајни; ови потоњи пак: јасни, и на послетку могу бити: носни.

35. §. Пресуда.

Са психолошког гледишта пресуда је довађање у однос двеју садржина свести нам дакле, једног опажања према другоме; једног опажања према представи; једне представе према другој, или једне представе према једном појму. *Са логичког гледишта пак пресуда је оно изражавање, да нека ствар има извесну битну особину, или да се с њоме нешто збива*, н. пр. вода је течна; камен пада.

Мишљење бива свагда у пресудама; пресуда је најпростији акт мишљења. И постанак појма бива путем пресуде, јер се само путем ње може успоставити које су особине неког предмета, или које су ознаке у групи предмета сталне и заједничке. Сваки је појам на крају крајева извод многих пресуда које смо стекли о дотичноме предмету и обратно, сваки се појам може развити у читав низ пресуда. Ако неко није на чисто са појмом грабљивих животиња, тада по њега ове пресуде: грабљива животиња има канџе, зубе раздираче итд. значе *тај захтев*, да те ознаке (канџе, зуби раздирачи) мора унети у сам појам, да га схватити може.

Са разлога што свака пресуда нешто тврди или негира, мора имати своје битности и важности, т. ј

мора с њоме ићи и вера, да је у њој изражена тврдња или негирање заиста и истинито. Логично посматрање пресуда на то се баш и односи да се види, уколико је *истинита* (важна) у њима изражена мисао.

Језични облик пресуде је *реченица*. У свакој реченици о нечем нешто тврдимо. Оно, о чему тврдимо нешто, називамо *подметом* (subjektum = S), а оно, што тврдимо о истој зовемо *прироком* (predikatum = P). У тако званој *копули* (у вези) т. ј. у односу S и P изражава се језик, а копула је или самостална реч (у латинској: est, sunt; у немачком: ist, sind; у српској: је, су; у мађарском језику нема копуле), или се налази у глаголомском прироку као свршетак.

36. §. Врсте пресуда.

1. Пресуде обично делимо по: 1. *количини*, 2. *какви*, 3. *односу* и 4. по *прилагођивању*.

1. По количини т. ј. према обиму предметнога појма, пресуда је: а) *општа* (универзална) н. пр. сваки је човек смртан; б) *деобна* (партикуларна) тада прирок важи само за један део обима појма у подмету н. пр. где који човек је сретан; в) *једна* (сингуларна) ако прирок важи само за јединку н. пр. Бранко је велики песник.

2. По *какви* т. ј. по томе, да ли тврдимо или поричемо вредност односа између подмета и прирока, пресуда може бити: а) *позитивна* (позитивна, афирмативна) н. пр. сева муња; б) *поричућа* (негативна) н. пр. орао није сисавац.

Из комбинација становишта по количини и какви могу се пресуде поделити на 4 нове подврсте: 1. *општа позитивна*; 2. *општа поричућа*; 3. *делимично позитивна* и 4. *делимично поричућа*.

3. По *односу* између прирока и подмета пресуде могу бити: а) *безусловне* (категоричне) н. пр. глас је треперење ваздуха; овом се приликом прирок без икаквог ограничења односи на подмет; б) *условне* (хи-

потетичне) н. пр. ако таремо стакло, произвађа се електрина; овом приликом са природом тек само условно нешто тврдимо о предмету т. ј. изражавамо две једно од друге зависне тврдње; в) *деобне* пресуде (дисјунктивне) н. пр. троугаоник је или правоугли, или косо-, или тупоугли.

4. По прилагођивању т. ј. по односу истинитости нашега сазнања о дотичној пресуди, могу оне бити: а) *истинити* (асерторичне) н. пр. сунце сија; б) *могуће* (проблематичне) н. пр. Марс може да има становника; в) *необитне*, *узрочне*, (аподиктичне) н. пр. органски живот мора да је пролазан.

II. Природа пресуде зависи: 1. од природе подмета; 2. од природе прирока и 3. од природе *односа* између њих двоје.

1. По природи подмета пресуда је; а) *неодређена*, у којој нам подмет није тачно одређен н. пр. пада, сева (тако зване метеоролошке пресуде) итд. Међутим ово нису без подметне пресуде, подмет им је управо околина, само што нас при исказивању пресуде више занима радња, те нам подмет изгледа мање важан, па га само подразумевамо; б) *одређена пресуда* која је опет или *јединка* или *множина*.

2. По природи прирока пресуда може бити: а) *приповедна* (исторична), у којој прирок изражава неки догађај, или неку појаву н. пр. сунце сија; краљ је победио; б) *описна* (дескриптивна), у којој прирок означава неку каквоћу н. пр. небо је облачно; восак је мекан. Ако се у описној пресуди изражава и однос времена, тада је та пресуда и приповедна и описна н. пр. небо је *било* мутно; в) *објашњавајућа* (експликативна) ако се појам некога предмета свађа на појам једне друге ствари н. пр. Милош је био јунак; сат је строј.

3. По односу *предмета* и *прирока* пресуда може бити: а) *истовешна* (идентична) н. пр. $A = A$, или $a^2 = b^2 + c^2$; б) *надодређена* и *пододређена* у којима појам неког предмета ставимо под појам врсте, или рода

н. пр. гвожђе је ковница; тигар је грабљива животиња; в) *приређена* пресуда н. пр. црвена, зелена и љубичаста боја основне су боје; г) *зависна пресуда*, која тврди неку зависност извесних појмова, а које са језичког гледишта постоје као приложне реченице времена, места, начина, узрока и сврхе.

III. Има пресуда, које се односе на стања, одређују оно, што постоји; ове пресуде називамо: *пресудама стања* (онтолошке) н. пр. течна тела у спојеним судовима стоје у једнакој висини; свако слободно испуштено тело пада на земљу. На против, оне пресуде, које не констатују стања и видљиви однос између њих, већ изражавају, да ли нешто има вредности у односу према истинитоме, доброме и лепоме, таке пресуде зовемо *вредносним* пресудама (аксиологичке). Ове дакле не констатирају, већ *процењују*, мере вредност, па су баш стога и *нормативне* природе, н. пр. овај је поступак узвишен; море је величанствено; Сикстусова је Мадона красна.

37. §. Закључивање.

Закључивање у ширем смислу јесте свађање *нове* пресуде на основу већ пређашњих пресуда. У ужем смислу речи пак, оно је стапање двеју пресуда, које су узрочно везане са два заједничка појма, н. пр.

Услови	{	Свака стална звезда има сопствену светлост (<i>главна мисао</i>).
или		
премисе	{	Сириус је стална звезда (<i>сиоредна мисао</i>).

Сириус има, дакле, сопствену светлост (*закључна мисао*).

Прве две пресуде тако су скопчане, да из њих као природна посљедица следи она трећа. Оне пресуде из којих свађамо нову, називамо условном мишљу (премиса), а изведену пресуду пак закључном мишљу (закључак, посљедица, конклузија). Могућност закључивања лежи у томе, да у премисама има извештан заједнички појам, *средњи појам* (М), (у горњем примеру

је: „стална звезда“), који се у закључку већ не налази. Онај појам, који је у закључку прирок (P) назива се главним појмом („самостална светлост“); а онај појам пак, који је у закључку подмет (S), назива се *споредни појам* (Сириус). Она условна мисао, у којој је главни појам, то је *главни услов*, а она мисао пак, у којој је споредни појам, зове се *подуслов*. Дакле:

Сваки $M P$, средњи појам — главни је појам,
али $S M$, споредни појам — средњи појам је,
дакле $S P$, споредни појам — главни је појам.

38. §. Дедуктивно и индуктивно закључивање.

1. У пређашњем закључивању („свака стална звезда“ итд.) ишли смо у закључивању од опћега на јединку, јер смо некој опћој пресуди подвргли једну пресуду. Овако закључивање, којом приликом поједини случај подвргнемо опћој пресуди (субсумирамо је), називамо *силогизмом* или *дедуктивном закључивању*.

Према томе, да ли силогизам садржи само *безусловне* (категоричне), само *условне* (хипотетичне), само *деобне* (дисјунктивне) пресуде, добијамо исто природни и силогизам, н. пр.

1. Свако тело, које баца округао сен — облика је кугле;

Месец свагда баца округао сен,

Месец је, према томе, облика кугле.

2. Када се температура диже, шеталица сата се продужи;

Када се шеталица сата продужи, сат се закашњава;

Када се, дакле, температура диже, сат се закашњава.

3. Небеска тела су или сталне звезде, или покретнице, или репатице;

Ово небеско тело је стална звезда;

Ово небеско тело, дакле, ни ти је покретница, ни ти репатица.

По некад не истакнемо сва три дела закључивања, већ неки део изоставимо и постане *скраћено закљу-*

чивање (ентимема) н. пр. треба га казнити, јер је учинио преступ; лав има зубе раздираче, јер је грабљива животиња; (овде су изостављене пресуде главног услова: сваки преступ је кажњив; свака грабљива животиња има зубе раздираче). Сваки је човек смртан, стога и ти мораш умрети (изостао је подуслов: и ти си човек). Ми се већином мислимо ентимемама, јер или главни-, или подуслов изоставимо као нешто што се и само подразумева.

2. Док у силогизмима од опћих услова свађамо поједине, дотле *индукцијом* са појединога закључујемо на опћенито.

Разликујемо: две врсте индукције: а) *пошпиуну* и б) *непошпиуну* индукцију.

а) Потпуна индукција није ништа друго, до ли *скупи* свих наших праксом доказаних пресуда. Тако н. пр. ако посебно докажем за Марс, за Сатурна за Јупитера итд. да се крећу у путу елипсе и тада изведем: све покретнице крећу се у путу елипсе, тада у ствари нисам закључивао, нисам свађао у нешто опћенито, нисам дошао до нове истине, него сам само свео поједине случајеве.

б) Ако међутим из опажања, да свако слободно испуштено тело пада, или да вода у заједничким судовима стоји у једној висини, физичар закључи, да свако тело пада, да свака течност у спојеним судовима стоји у једној висини — тада дотичан физичар врло добро зна, да не може посматрати баш *свако тело, сваку течност* са дотичнога становишта, јер не би никад био готов. Ова *непошпиуна* индукција је управо индуктивно закључивање, јер том приликом из непосредно опажених или постављених појединих пресуда закључујемо једну опћу пресуду и успостављамо, да све што смо за истинито нашли у појединим случајевима, мора бити истинито и у другом сличном случају; што је истинито за појаве неколико чланова истог раздела, мора бити истинито и за цео раздео. Једном речју: *индукција је из опажања сведена опћенишост.*

Има и таквих индукција, којих се опћенитост оснива на силним истинама, а од којих сведени закључак нема доживљаја, конкретног случаја, н. пр. свака је врана црна; сваки је лабуд бео. Неодређеност појединих случајева није довољна, да из њих изведена опћа пресуда добије истинитост; само један противан случај довољан је, да уништи опћенитост изведене пресуде. На против, понекад је и само један случај довољан, да потпуном сигурношћу генерализујемо и тако изведену опћенитост да логично заступамо. Ово се збива, када је између *S* и *P* *узрочни*, т. ј. безусловни однос.

У природи нашега ума лежи принцип: „све има свога узрока“; т. ј. ништа не можемо ни помислити, што не би била посљедица неке друге појаве. Природа нашега разума је већ така, да све појаве свађамо у однос према утицају и узроку. О узроку можемо говорити, када нешто *постaje* бити, т. ј. чим извесни услови (особине, стања, појаве), који досада *нису постојали, заједнички* наступају. Почетни појав називамо: *посљедицом* (утицај), а сваки поједини услов пак: *делом узрока*, а скуп свих услова: *пошлуним узроком*. Између делова узрока онај, који *напоследњу* наступа и тим наступањем свога времена, такорећи, определи време наступања посљедице, зовемо *узроком* у ужем смислу, а остале делове узрока пак — *условима*.

Према реченоме, за узрок неке појаве сматрамо све стално претходно, т. ј. скуп свих услова. Међутим да узрока буде, није довољно само ток стања, јер н. пр. ноћ постаје иза дана, а дан иза ноћи, па ипак не можемо замислити, да је дану узрок ноћ и обратно. Неки скуп услова утолико сматрамо за узрок неке појаве, уколико ова појава у оном магновењу, у коме су сви услови у довољном броју, наступа *безусловно*. Постулат нашега разума је, да је између узрока и посљедице безусловно потребан однос, јер иначе би неprotумачено остало оно стање, да се појаве заиста сталним током нижу једна за другом. Услов, дакле,

сваком узрочном односу је то, да за једном појавом наступа друга безусловно, а које су то сталне безусловне претходности, које се за узрок могу сматрати, задатак је науке да то успостави путем разних поступака, *општа* (путем посматрања, испитивања итд.)

Индуктивном закључивању, као генералисању појединих доживљаја, основ је узрочни однос. На основу тога смо ми у стању поставити опћу пресуду, да је $S - P$, и ако немамо сазнања о свима случајевима S -а, већ само о једном, или о неколико случајева, у којима се са P може тврдити за S . На основу узрочног односа ми опћенито изричемо, да кадгод је S , да је ту и P , н. пр. много пута се искусило, да кинин ублажава грозницу; када су упознали оне хемијске појаве (као узроке), које појаве произвађа кинин у организму и којих је посљедица снижавање температуре, умањаване грознице, тада је сазнање узрока опуномоћило људе на извађање опће пресуде: кинин је лек од грознице.

39. §. Принципи образовања мишљења (расуђивања).

Суштина, садржина појма постаје од очигледности; од јасних опажања постају и јасни појмови. Само посматрање предмета, још није свесно сазнање, као што ваља да је неки појам. Међутим ученик тек тада има о нечему права сазнања, ако *стече појма о логичноме предмету*. Учење и није ништа друго, до *стицање свесних појмова*. Оно што из живота познајемо као *опћу представу* (психолошки појам), то путем учења, т. ј. путем свесног доказа о особинама предмета — подижемо до висине *логичнога појма*. Без логичнога знања мањка у ученику преглед ствари и појава и упознавање везе и односа њихова. Тако допуњује једно друго *очигледност* (опажање) и појам.

Међутим, истина да је врло важно, ако неко путем свога сопственог опажања познаје н. пр. дрвећа, цбуње по њиховој боји, или облику, али ипак много опа-

жање изазива силно шаренило (замршај), ако не унесемо у њега неки извешан логичан ред путем деобе (н. пр. по сродности њиховој). На против, гола раздеоба и систем биљака, т. ј. чиста логична обрада без опажања предмета — опет ништа не вреди.

Ни један појам, или правило не смомо дати ученику готово, јер овако знање лако постаје мртвим знањем (бескорисним). Појам дотичнога предмета, т. ј. сазнање доказаних својстава предмета, морају ученици самосвојном логичном радњом на основу примера, достићи. Појму дотичнога предмета морамо привести ученика на основну раздеобу опажања, на основу срапњивања и разликовања. Не смомо прво питати: шта је кичмењак? већ: изређај кичмењаке? — Исто као и стварање појма, тако и раздеобу морају ученици самосвојном логичном радњом извести, а пазити морамо и на то, да већ једном углављени појам, закон и правило, свагда по могућству у истом облику долази, јер много формулисање збуни ученика.

2. Правилно извађање појма зависи од *правилно* изведене *пресуде*, јер појам постаје од многих пресуда. Али и обратно правилни појмови служе за извађање правилних пресуда. Нејасни појмови довађају нас до погрешних пресуда. Да би сачували ученике од погрешних и брзоплетних пресуда, ваља навићи ученике, да прво *добро промисле* шта ће рећи, што рекну, *што нека и докажу*.

Како за правилно извађање појма, тако и за извађање пресуде најбољи је *дијалогски* облик наставе на основу питања и одговора. Не треба просто саопћавати ученицима градиво, него га на основу разговора извести треба са децом, као оно Сократ. Овај начин је уједно и *вежба децејег логичног рада* (разума). Децу не занима само оно *да нечега има*, него и *зашто* га има.

Дете нас непрестано мори са питањима: зашто је ово, или зашто оно? — Зашто је голуб бео, а дрво зелено? — Учитељ треба да ову радозналост

ученика искористи и на прáви пут сведе; сваку прилику ваља да употреби на изналажење узрока са децом, што је природни излив разговарајућег облика наставе.

Међутим споменути начин обраде не значи, да у разговору непрестано слеђемо са предмета на предмет. За стицање знања треба времена, да, тако рећи, пређе ученицима у крв. Истина, да дете воли промену, али то не значи да га пустимо његовој несталности. За стицање знања потребно је извесно време, јер несварено градиво пада као камен на душу децу и одузима му вољу за рад. Много, просто саопштено и без обраде научено градиво највећа је препрека децем душевном развоју. Једино самосвојно изведене пресуде у стању су осигурати јасноћу, сигурност и ваљану њихову употребу.

Са разлога што извађање појма у најтепшој вези стоји са изражајем, велику пажњу ваља обраћати на то, да деца своје мисли свагда у *пошитој*-, и *правилној реченици* изражавају, а не само да одговарају на начин питања са *да* или *не*. Дали је дете потпуно и разумело дотично ново градиво, томе је најбољи доказ лепо и правилно исказивање мисли.

3. Учење нека таким током иде, да учитељ истиче деци само услове (премисе), а *закључивање* нека је заједнички рад са децом. За таку обраду је већина наставних предмета згодна, а понаособ рачун — геометрија, природопис, физика, хемија итд. *Ако је ипак могуће, пођимо од примера и тако идимо правилу, закону или општој истини.* Ако путем *индукције* дођемо до опће пресуде, *дедукцијом* ваља да се враћамо и дођемо до јединке.

У опште ваља водити децу у распознавању *сличности* и *једнакости*, јер сваком стварању појма пресуде или закључка основ је опажање сродности. На овоме се оснива и примена на и корист апстрактних знања.

ПСИХОЛОГИЈА ОСЕЋАЈА (ЧУСТВОВАЊА).

40. §. Осећаји и њихова подела.

Стања наше свести не збивају се посве независно. Уз осећања, опажања, уз представе, мисли, па и уз појаве наше воље удружено иде и оно душевно нам стање, да се осећамо пријатно, или непријатно, т. ј. дотични доживљаји или нам се допадају или не; мање више или им се радујемо, или нас теште. *Тај облик стања (ту фазу) свести наше, који се испољава у пријатном или непријатном расположају, називамо осећајем (чуствовањем).*

Осећај нам изражава, како утичу неке ствари на нас, дали пријатно или не. Он је, тако рећи, субјективни рефлекс (одзив) свести према садржини доживљаја, према његовој снази, према току и вези међу њима. Тако н. пр. кус шећера, мирис цвећа, извештај акорд гласовира, посматрање дуге — пријатно нам је и ствара задовољни одзив у души нашој. На против, горка медицина, трулеж, неартикулован глас, одело „дречеће“ боје — не допадају нам се, стварају у нама непријатне осећаје.

Осећаји су од великог значаја по обележавање вредности, јер пита нам вреди нешто и шта вредимо ми сами себи, то нам једино осећај казује. Шта држимо лепим, шта ружним, какав поступак називамо добрим, а какав рђавим, то нам казује, обележава, осећај. Осећај је извор сваке вредности, и само он може дати нечему вредности, па и нашем задовољству или незадовољству.

Осећаји су небројено многоврени. Са разлога пак, што их као душевне елементе само преживети можемо

а мање и описати их, подела им је такорећи немогућа, него их у главном у два главна раздела можемо поделити: *уживање* и *бол*. Поделу још већма отештава та околност, да је лична разлика код осећаја још куд и камо већа, него код осетања или код опажања. Типичне облике осећаја још најпре тако можемо установити, ако их групишемо према оним душевним појавама, са којима су у вези.

Према томе становипшту, они осећаји, које прате чулни осети, називају се *чулним осећајима*, а они пак, који су у вези са сложеним и вишим душевним појавама, са мислима и сазнањем, зову се *логичним осећајима* или: *осећаји разума*; оне пак, који су у вези са стањем нашега ума према лепоме и ружном, зовемо *естетичким осећајима* и напослетку оне осећаје, који су у вези са стањем нашега разума према добром или рђавоме, називамо *моралним, етичним, осећајима*.

Ни ова подела није тачна, јер један деобни члан не искључује други (н. пр. и чулни осећаји могу бити естетички), ну с помоћу ове разделебе ипак их можемо доста прегледно груписати.

У развиту душевнога живота прво се показују осећаји, па и касније још за дуго они превлађују и над размишљањем. Развој осећаја почиње са чулним осећајима, који су у тесној вези са телесним стањем (чулно задовољство и бол), а тек касније се јављају етички и естетички осећаји.

41. §. Чулни осећаји.

1. У нашем телу непрестано се збивају две појаве: распадање и обнова. Тело нам је у вечитом распадању, али јелом, пићем и спавањем обновимо своју снагу. *Живот* и не значи друго што, већ да нам се тело одржава на супрот оних сила, које проузрокују распадање. Спољни свет непрестано утиче на нас са својим надражајима и ако ови надражаји служе на

бољитак нашега организма, ми их осећамо као *пријатне*, а ако су од штетне последице по организм, осећамо их као *непријатне*. Чулни осећаји извештавају нас, дакле, о вредности наших осета за одржање нашега организма и у томе се састоји *биолошка њихова вредност*. Осећаји су чувари нашега организма; што нам годи — тело нам жели, што је пак са болом скопчано — од тога се желимо опростити. Животињи и маломе детету осећај је најглавнији чувар организма њиховог; једе, пије, креће се, игра докле му прија.

Међутим сасвим је природно, да више комплицирани животни услови захтевају и боље употребљене рефлексе, стога нас у кашњем животу при рефлексима и не руководе једино осећаји. Размишљање нас упознаје са последицама надражаја, те ми много пута и намерно оставимо, да утичу на нас надражаји и непријатних последица, само да мало кашње што веће уживање имамо и избегавамо последице бола.

Осећаји, који су везани са осетима, а које друкчије називамо и *осетним расположењем*, у првом погледу зависе од *снаге осета*. Има извесне максималне границе, ван које осет рађа непријатан осећај, т. ј. јавља се као бол, н. пр. велики притисак, врло јаки глас, топлота, хладноћа, блештећа светлост итд. У опште осети средње и умерене снаге, спојени су са пријатним осећајима.

У колико утиче на осећај и *каквоћа осета*, то довољно показује та околност, да извесни осети једино својом каквоћом, а без обзира на снагу им, проузрокују пријатан или непријатан осећај, н. пр. слатко је пријатно, горко непријатно, мирис љубичице је пријатан, а мирис лешине пак непријатан.

2. Код деце треба чулним осећајима оставити донекле слободан ток; вежба чула (вида, слуха, и мицања), деци донекле прави радост, иначе над чулним осећајима ваља да влада разум, особито пак над осећајима куса. Родитељи и учитељи ваља у томе, да су

узор деци, нека понекад и сами оставе нека своја уживања и тиме покажу деци, да се не сме свагда на вољу пустити чулној вољи. Дете ваља полако навићи на *самопрегоревање* и не треба му сваку жељу баш одмах испунити.

Старајмо се, да свакодневном већбом стичемо готовости и снаге за одржање живота, а то значи: буди јунак и у мањим стварима, које баш нису посве потребне. Сваки дан уради нешто ако не за друго, а оно ради онога самог труда, јер када те невоља снађе, да те не затече слаба и неприправна.

42. §. Логични (разумни) осећаји.

1. Оне осећаје, који у опште прате познавање и мишљење, називамо *разумним* (интелектуалним) или *логичним осећајима*. Истраживање истине, проширење душевнога нам видокруга, изазива у нама пријатност и уживање; на против сузбијање мишљења или увиђање недовољне нам мислене снаге проузрокује незадовољство па и бол. Ако нам мишљење, наш интелектуални рад води к збирању мисли и уједињењу истих, рађају се осећаји уживања, тако н. пр. приликом учења, или приликом неког проналаaska. Уживање које је проистекло из душевнога рада тим снажније бива, што се више и темељније удубимо и задовољимо своје жеље за науком. Са овим сталним уживањем не могу се пролазне радости чулних уживања ни сравнити.

Побуду наше душе да што боље упознамо свет и све у њему, називамо *жудњом за науком*, а испуњавање те жудње пак зовемо *осећајем истине*. Ако нам се мисли не слажу са предметом, наступа болни *осећај противречности, сумње и несигурности*.

Међу логичне осећаје убрајамо и *чуђење*, које постаје, ако неку појаву нисмо у стању да прикопчамо досадањим својим доживљајима. У детињском добу у чуђење се стапа и бојазан, јер дете све што му је ново, страно, брзо убраја у непријатно (про-

тивно). Ово, са бојазношћу скопчано чуђење, жеља за сазнањем претвара се полако у *теоретско чуђење*, јер зачуђени предмет или појаву опажамо изближе, понекад је баш и поново зажелимо видети, више пута на њу мислимо. Платон и Аристотел заступаху мишљење да је баш чуђење основ свакој филозофији.

2. Изазивање логичних осећаја у првом реду зависе од самога учитеља. Учитељ мора имати наставно градиво потпуно у власти. Обрада ваља да му је свагда сигурнога тока и јасног облика ако жели, да му се у деци рађају логични осећаји. Тавне, неразговетне реченице, или непрестано понављање већ увећбаног градива рађа непријатан *осећај досаде и неинтересовања*.

Обрада градива мора бити сходна децјем душевном развиту и пријемљивости. Ако учитељ прво побуди довољно аперцепционих представа, учење ће бити везано са логичним осећајима, са заинтересованošћу и са пажњом. На против, ако без икакве предсиреме уђемо у обраду градива, тада ученик није у стању аперцепцирати, него постане смућен и непажљив. Несмемо ни готове пресуде саопштавати ученицима, већ их с њима заједно извађати, јер сем пријатних осећаја који се том приликом рађају, једино се оваким радом ослобађају деца да научно и применити знају.

Чулни осети и мисли нису једино садржином својом у вези са осећајем, него и *начином свога тока*, тако, да и ова може бити извор осећаја. Тако н. пр. ако тежимо или жудимо за нечим, целу свест нам опхрва дотична тежња или жудња и *чекамо* да нам се жудња и испуни (*осећај очекивања*). Ако то очекивање дуже траје, обузме нас *осећај нестрпљења*, а ако се и не испуни, наступа *осећај обмане*; испуни ли се пак тежња неочекивано брзо, рађа се *осећај изненађења*. Оно душевно стање, које осећамо за време, док нам се очекивана представа не испуни, називамо *осећајем наде*. Ако нам је ток представа врло спор или нам је садржина њихова, због учестаног понављања, већ посве позната, обична, те нам свест није довољно обузета, тада наступа *осећај досаде*. Сви ови осећаји називају се *облични осећаји*.

43. §. Естетички осећаји.

1. Већ и сама чулна спајања, а особито утисци вида и слуха, у вези су са *основним* естетичким осећајима и ми налазимо да је нешто лепо, па и пријатно а без већег утиска по нас. *Каквоћа* појединих боја имају друге и друге осећајне варијације, тако н. пр. црвена, наранџаста и жута боја више дражи; плава и љубичаста нас више растужи, а зелена боја пак умерено рађа задовољство. Ако *снага* светлости слаби, тада слаби и бојни надражај, па и *пуноћа* боје такође утиче на осећај који боју прати, јер што је она слабија — слабији је и осећај, тако н. пр. црвена боја већ није такога надражаја ако јој пуноћу (густоћу) толико умањимо, да прелази у ружичасто; затворена љубичаста боја исказива још већу суморност, али ако јој пуноћу ублажимо са плавичастом бојом, прелази у њежну заносну боју.

Са осећајног становишта од велике је важности и *комбинација боја*. Осећај хармоније најјаче испољавају противне боје (н. пр. црвено — зелена; наранџасто — плава, жута — љубичаста).

Али не само боје, већ и облици могу проузроковати осећај за лепо и уметништво вештина на овоме баш се и оснива. За стварање основних естетичких осећаја од великог су значаја *осети мускула*. Један геометријски украс (орнаментика) допада нам се тада, ако га можемо лаким окретом ока прегледати, али ако нам је потребан необично већи преглед — постаје нам заморан. Међутим навика и вежба може такође да изазове пријатан утисак и у томе облику. *Симетрија* нам се свагда допада, јер захтева свагда једнаки покрет ока; на против нешто несиметрично (асиметрија) — непријатно нам је, јер захтева друго и друго привикавање.

Па и са појединим *гласовима* у тесној су вези основни естетички осећаји, тако н. пр. дубоко гласници изражавају озбиљност, свечаност, достојанство

и тугу, а високо гласници пак: радост, веселост и шалу. Каквоћа осећаја, који су са гласовима спојени, зависи од *висине*, *снаге*, а особито од *боје* гласа (према врсти, строју инструмента). Тако н. пр. у фруле је глас мек, жуђећи и меланхоличан, у трумбете ратоборан и весео, у хармониума озбиљан и свечан, а у клавира и хегеде најразноврснији. Звучење два или више гласова много пута је пријатног осећаја (*консонанција*), особито гласови октаве, квинте, кварта, велика и мала терца. Сви остали интервали мање-више су непријатног осећаја (*дисонанција*). Како консонанција, тако и дисонанција имају различите степене. Најглавнија чињеница естетског утиска гласа је *ришан* т. ј. када се извесни гласовни одсеци у бржем или лакшем али сталним током измењују.

2. Уз чулне утиске спојени естетички осећаји много су богатији, сиднији, ако се уз исте утиске истовремено *везују и представе памћења*. Најсиметричније лице, најправилнија глава остане без утиска, ако је без икаквог израза. Представе дају облицима живости и испуне их садржином. Таки осећаји су мешовити *чулни и логични*, јер су чулног облика а душевног садржаја.

Најкарактеристичнија особина естетских осећаја јесте та, да *немају интереса за обичан праксишни живот*, јер осетима куса и мириса не приписујемо естетског значаја баш због тога, јер зависе од непосредног животног интереса.

3. Лепоту природе и вештина ваља у школи неговати колико је год могуће. Треба их опажати, посматрати и њима се са ученицима разговарати и тако развијати, утврђивати и облагорођавати их у деци. У самој школи ваља да је примеран ред и поредак и колико је год могуће и да је лепо украшено, па и сам учитељ својим оделом и целом својом појавом и понашањем треба да покаже, да је скроз прожман естетским осећајем. Ученике ваља од првог часа навикавати на учтиво и лепо држање тела и понашање, а

избегавати свако изопачење; особито пазити на уредност одела, јела и својих оруђа и уџбеника, јер је спољни рад сведоџба унутарњега. Ко ужива у лепоме и стиче осећаје лепога, тај греди и моралноме путу.

Веронаучно учење има много везе са вештинама, тако н. пр. са песмама, сликама, храмовима, звонима, гробницама итд. Песништво, са својим красотата и деци је приступачно, те им служи за неисцрпими извор естетских осећаја и образовање маште. Историја допуњује песништво (књижевност), а обоје пак допуњују у деци оно, што му практичан живот није у стању дати. У животу не може лично бити са јунацима и књижевницима прошлога доба, али их путем књижевности и историје може схватити и представити све и сва о њима; у стању је са њима заједно хтети и осећати, заједно се радовати или тужити, заједно мислити, освајати и од њих себи идејала стицати. При обради и учењу природних предмета треба упозоравати децу на хармонију облика, на дивоту боја и узоран поредак у природи. Цртање и посматрање лепих предмета у природи и у вештинама оспособљава дете, да упозна и схвати лепо и да га естетски ужива. Гимнастика даје телу гипко и укусно држање, што такође утиче на естетско образовање. Краснопис је такође значајно средство за образовање лепога осећаја, а исто тако и певање приводи дете у област хармоније.

Сем ових предмета, још многи и многи моменти и појаве могу учитељу послужити као средство за образовање естетског осећаја у детету. Тако н. пр. школске свечаности, излети; старине, споменици, палате, музеји, разне научне и друге збирке итд.

44. §. Морални (етички) осећаји.

1. Морални (етички) осећаји постају тада, када о нашим и о поступцима других пресуђујемо са становишта доброга. Осећање радости поводом доброга

чина и осећање бола после рђавог чина, називамо *моралним чином* (чуствовањем). Осећаји обухватају целу област човечје воље и поступања и према томе изражавају своје допадање или негодовање према истој вољи и поступцима, да ли се и у колико се они слажу са моралним прописима. Хармонија или несугласица између нечије воље и моралне му идеје, извор је његовога осећаја *одобравања* или *осуђивања*. Одобравање може да се узвиси к *одушевљењу*, *узвишењу*, а негодовање пак моралноме *узрујавању*, *жушању*.

У опште узев, за добро сматрамо оне поступке, који утичу на опће добро и правилно тумачену личну корист, а за зло пак оно, што иде само за личну корист, а на опћу штету. Мера за пресуђивање лежи у нашој свести. Ако човек ову меру употребљава према својој вољи и својим поступцима, тада ми ту моралну свест називамо *савешћу*. Савест као пресуђивач пре поступка саветује, опомиње, а после учињеног поступка пак хвали, теши, или кори (грижа савести). О широкој, успаваној или посве глувој савести говоримо тада, ако се морални осећаји не јављају одмах, у противном случају пак наступа будна или слаба савест. Савест зависи од наслеђених душевних диспозиција, од васпитања, од околине, од опћег схватања шта је морални поступак итд.

Морални осећаји су разноврсног облика. Осећај *правде*, који захтева, да достојанство човека нико не повреди. Извор овоме осећају лежи у поклапању или одударању поступака са идејом правде; овај се осећај рађа већ и код деце при игрању.

Морално задовољство нас обузима, када смо свршили свој посао, на против немир и незадовољство, ако нисмо извршили своју дужност. Осећај према својој личној, или опћој дужности називамо *осећајем дужности*.

2. У ширем смислу моралним осећајима називамо и оне осећаје, који се не односе непосредно на поступке. Тако н. пр. осећај који се јавља при туђој

радости или невољи, називамо *саучешћем*. Снага саучешћа зависи, да ли смо и сами били у истоме стању или не; или ако то није био случај, да ли смо довољно моћни представити дотично стање другог. У прво доба имамо осећаја једино према својима и најближима, кашње пак постепено се уздижемо и делимо радост или тугу и осталих.

Онај осећај, који називамо *љубављу*, већином је осећај саучешћа. Љубав нам се може односити не само на лица, већ и на друштвену заједницу (породицу, завичај, домовину, народност, вероисповест, човечанство). Процвату и напретку домовине се радујемо, а тужни смо ако је она у невољи, па смо и на жртве готовни. Све ове осећаје називамо: *домољубљем*.

Саучешћу противни осећаји су: *завист* и *злоба*. Воља, којој је сврха *оуће добро* (alter) зове се *алиру-истичка*, а она пак, која у виду има само себе (ego), па ма и на штету другог, назива се *егоистичка*,

Важност осећаја саучешћа показује околност, да на нама стоји цео друштвени живот. Они не само да условљавају, него и одржавају и узвишују друштвени живот; они спајају људе, и без њих друштво не би могло опстојати, без њих не би могло постати заједничког рада на чему се оснива и култура. Они су основ утеси и ублажавању туге; они су покретачи самопрегоревању и свима хуманим установама.

Много пута не можемо себи да протумачимо своју приврженост, своје саучешће према извесним особама. Овај осећај се назива *симпатијом*, чему је противност *антипатија*. Међутим узрок овим осећајима можемо наћи у позадини своје свести, у тавним представама и наслеђеним својим диспозицијама. Тако н. пр. некога заволемо на први поглед и имамо према њему наклоности, касније дођемо до тога уверења као разлога, да исти јако личи на неког љубљеног нам рођака, друга или пријатеља. Осећај према себи са-моме зовемо *честољубљем*, које се највише испољава у *храбрости* и *самопоуздању*. Чисто честољубље, које

се састоји из праведног самооцењивања, спојено је са *скромношћу* и *покорношћу*, а од овога је противно: *нескромност* и *гордост*. Честољубље утиче на цео душевни живот наш, оно се испољава у сваком нашем поступку.

Под моралним осећајима у ширем смислу подразумевамо још и осећаје стрпљења, поштовања и захвалности.

4. У тесној вези са моралним осећајима стоји и *религиозни осећај*. Главни елементи овога осећаја су: осећај безусловне зависности према Богу, осећај бојазни и поштовања, дивљења и побожности, осећај душевне преданости и спокојства, захвалности, поверења, наде и покорности. Религиозни осећај је пратилац онога нам убеђења, да човек заједно са целим светом стоји у најтепшњој вези са надчовечним бићем у коме се оличавају људски идејали и код кога се земне вредности апсолутно осигуравају, а то је: вечити, премудри и преблаг Бог. Само идеја једнога такога бића може задовољити срце човека, који тежи за *савршенством*.

• 45. §. **Образовање моралних осећаја.**

Развијање разума испољава се у опште *учењем*, а интензивни утицај на осећаје и вољу зове се *васпитањем*. Школа није само за једно већ и за друго, она, дакле, мора учећи васпитати и обратно. Са становишта моралнога васпитања осећаји су од много веће вредности него представе и мисли. Ови потоњи тек тада управљају са вољом и поступцима, ако су спојени са јаким осећајима.

1. *Породица* је гњездо у коме се рађа сваки морални осећај. Родитељи, васпитачи и учитељи са својим моралним погледима и осећајима развију у деци осећај и утврде га давши им кажи пут којом стазом да греде. Честим гледањем и слушањем свега што је морално добро, а гнушањем од зла, побуди се у де-

тету осећај да упозна добро, а да се клони зла и *навикне се моралним поступцима*. Озбиљне и љубави пуне опомене, награде и казне врло су zgodне да учврсте у деци *осећај према правди и дужности* и учине *савести пријемљивијом*.

У настави веронауке, историје и књижевности, у којима има помена о пресуђивању поступака, треба и са самим ученицима извађати моралне пресуде и морална правила, и тиме им моралну увиђавност развијати, јачати и свесном учинити.

2. *Осећај саучешћа* најбоље се негује и развија у родитељском дому. Овде се човек научи најпре и најбоље да се уживи у стање другог, те да саосећа и вежба се у љубави према ближњем. Школа највише развија овај осећај са добрим духом својим, са учитељевом љубављу и развијањем другарске љубави и пријатељства, а угушивањем зависти, злобе и пакости. Са духом обрађена историја zgodна је за побуђивање алтруистичких осећаја, земљопис за осећај домољубља, а природопис пак за развиће осећаја према природи и свега у њој.

3. Једна од главних сврха васпитања је, да у добром правцу развија дечје честољубље. У овоме такође за пример треба да служи сам васпитач. Са разлога пак, што се честољубље оснива на нашем самооцењивању, које многи спољни утицаји (богатство, одело, одликовања итд.) могу да омету, то се васпитач мора у првом реду старати, да објасни деци, шта даје човеку управо *праву вредност*. Учестане казне или награде много пута достигну баш противну сврху, зато што више сравњивања и пресуђивања употребимо при оцењивању дечјих поступака. Од издавања имена и других ругања треба учитељ да се чува, јер то највише вређа дечје честољубље.

4. Једно од најбољих средстава за васпитање моралних осећаја јесте развијање *прошлених осећаја*. Неки осећај, треба да победимо са другим којим, са противним. Ако је дете наклоно лењовању, ваља да

развијамо у њему амбицију и тиме га подстрекавамо да ради виртуса напрегне своју телесну и душевну снагу. Ако је сувише склоно игри, треба да развијамо у њему жељу за уживањем која наступа од душевнога рада. Ако није у стању да сведе своју пажњу, забављајмо га таким стварима, које ће побудити у њему радозналост и заинтересованост и тако се полако привићи посматрању предмета. Све ово називамо *политичком осећаја*.

5. Већ и сама она тесна веза између религиозних и моралних осећаја упућује нас на то, да цео школски рад мора бити скроз проплетен са религиозним духом. Религиозни осећај у детета прво се споји са представама предмета. Касније се све већма показује и мислена разумна чињеница истога осећаја и то највише у вези са веронаучном наставом. Осећај религиозности у првом реду развија добар пример и навикавање на религиозне обичаје. Посматрање библијских повести живо занима децу, јер су оне садржином својом најпријемљивије за децу.

46. §. Ток и спајање осећаја.

1. *Асоцијација* има врло велику улогу приликом стварања осећаја. Прошле слике досадањих својих доживљаја унашамо у предмете и појаве и тиме се и изрођени пријатни или непријатни осећаји пренашају на предмете који су њима сродни. На овај начин утицај предмета на рађање осећаја, постаје врло снажан. Тако н. пр. песнику се боље допала равница од брда, јер непрегледна поља стопише у њему посматрање са мишљу о слободи, о безграничности. Са гледишта утицаја вида готово да је свеједно, а видели крв или црвену боју; међутим крв ипак рађа непријатан осећај путем асоцијације (да смо се расекли; да смо рањени итд.), док црвена боја остане нешто обично. Ако видимо неку челичну руду, немамо никаквих осећаја за њу, али попрети ли нам когод са

оштрим ножем, или баш и повија, јако нас уплаши, јер се у том моменту везује и асоцијација, да ће нас ранити, па и заклати.

Од представа асоцирани осећаји много пута поводом понављања толико ојачају, да извесни утисци и онда проузрокују осећај, када су слике памћења већ потавнуле. Том приликом приљубе се уз извесне предмете таки осећаји, који од пређе не беху са њима ни у какој вези. Тако н. пр. неко место, где нас снађе каква жалост, непријатно нам је и тада, када смо дотичну тугу већ давно заборавили; извесна јела не волимо и ако се већ не сећамо на њихов непријатан кус. Осећај, дакле, и после предмета остане и везује се за извесни неутрални предмет. Овај осећај особито јача тада, ако га снаже више слика памћења. Уживање у новцу не везује се за онај комад злата и сребра, него за ону вредност њихову. Додуше ови потоњи осећаји не ступају у свести напред, него са њима скопчани осећаји полако се спајају за сâм предмет, тако да се н. пр. код димрије дотичан пријатан осећај већ слива на сам предмет кованог новца.

2. По сличности (аналогији) садржине своје свести и у саме предмете уливамо осећај, мисли; испуњавамо их вољом и унашамо у њих своје *ја*. Овим начином упознајемо животиње, а особито људе по покретима и гласу њиховом. Тим поводом говори песник о јесени као безбрижном газди, о сунцу на заходу као изгнаноме краљу, који са периферије своје државе љутито погледа, док му са главе не спадне крвава круна; о ветру, који муњевитом срдитошћу јаха, бијући се са својим друговима итд.

Жива дечја фантазија особито оличава све у игри (претапа своје *ја* у саме предмете), а много пута и обратно, многе особине предмета осетимо у нами самима. Тако н. пр. бол рањеника осећамо и ми сами; заједно се радујемо са јунаком неке драме или некога романа, дакле „уживимо се у сâм предмет“.

3. Свака природа душевнога нам стања зависи од

природе претпрошлого доживљаја. Ова особина душевних појава назива се *закон односа* и испољава се највише баш код осећаја. Сваки осећај на врхунцу своме је *релативне природе* и зависи од онога осећаја, који га је претходио. Стога, једно исто место, једно исто опажање, једно исто стање може сваком даном приликом други и други осећај да побуђује у нами. Осећај радости је већи ако следи иза бола; испуњење жеље нам и у моменту када смо се већ разочарали од силнијег је утиска, него да је пре дошло.

4. Ако се осећај много пута *понови* најпосле и *отуђи*; чешћа употреба и најбољег јела може да се изметне и у гнушање; чешће понављани болови као да изгубе снагу и отупимо према њима. Ну ово се односи само на оне осећаје, који немају душевне садржине, већ који су посљедице једино пасивна утицаја. На против, осећаји, који нису чулне природе, већ осећаји вишега степена, понављањем све већма *јачају*. Једна класична свирка, или ремек слика или у опште вештачки умотвор, што год се више пута понавља, ствара све веће уживање, јер тиме машта све више маха има и може боље да се удуби у дотични предмет.

47. §. Афекат (узрујаност).

Осећаји саразмерно слабе су снаге, али у извесним приликама могу бити толико снажни, да толико опхрвају свест, да спрече нормални ток представа па и проузрокују разне телесне промене. Ове снажне и моментане осећаје називамо *афектима* (узрујаностима). Са разлога, што су афекти у ствари потенцирани, повећани осећаји, то се између обичнога осећаја и афекта и не може посве тачно одредити граница.

Подела афеката је врло разнолика, има их који испољавају *радост*, а има их за изражавање *туге* и *бола*. Типови првих су: радост, чуђење, одушевљење, одважност, клицање, а типови туге пак: јед, љутина,

јарост, који су осећаји везани са представама незахвалности или изненађења; даље, осећаји: бојазни, плашње, ужаса, очајања, који осећаји иду са представама опасности. Ову поделу пресеца *осећај узрујаности у строгом смислу и душевна малаксалост* (депресија), а исто тако и осећај *запетости и растројства* као што је н. пр. осећај бујности или њему противан осећај изненађења, очекивања (наде).

Осећаји запетости и растројења отуда постају, да ток представа престане услед јаких осећаја, те тада на површини свести остану или представе, које су осећај изазвале, као што је случај код срџбе, ужаса или очаја, или нове представе нагрну у свест и растроје његову запетост као што је у радости, нади или у одушевљењу. Код осећаја растројства сву пажњу толико нам опхрва једна једина представа, да ни ти видимо, ни ти чујемо што догод се осећај не сталожу; на против, под утиском осећаја растројства одједном нагрне мноштво мисли и планова.

Боја (каквоћа) афеката оставља трага и после свршеног афекта, те после клицања наступа радост, после бола — туга, после љутине — јед и узрујање, а после бојазни — забринутост и мисли. Ову последицу афеката називамо *расположењем* (ћуд).

48. §. Телесне појаве које су у вези са осећајима и афектима.

Са осећајима и са афектима у тесној вези су ове необичне телесне појаве (абнормалитети):

1. Ако су осећаји пријатни, тада је *крвошток успорен* (н. пр. код слатког куса) а приликом непријатних осећаја пак *убрзан* али *слаб* (н. пр. код горког куса).

2. Ако је осећај или афекат угодан *јаче предисањем*, а ако је неугодан, предисање је *краће* и *убрзано*. У радости узданемо дубоко, у тузи грцамо услед кратког предисања, у болу нам застане дах.

3. При умереним афектима крв слободно тече у

капиларе и ми поцрвенимо, а при непријатним осећајима крв се тргне натраг у унутрашњост тела и ми пребледимо. У радости као да смо виши, а у жалости се, тако рећи, смањимо.

4. При пријатном афекту осећамо се јачима па можемо и веће мускулатурне послове обавити (храброст); бојазан или туга онемогуће нас и телесно. За време врло великог афекта може да наступи *парализа* т. ј. оно стање мускула, када за грчење више нису способни.

Афекти су од великог утицаја и по приборе (орган) за излучивање и то: срџба на црну дигерицу, бојазан — на црева, нестрпељиво очекивање — на слезину, болна сузне жлезде (плач). Остале су пак појаве, које прате афекте: несвест, дрхтање, муцање, моментана седоћа, афазија (абнормалност у говору), грчеви, бесаница, велика боља, губитак апетита итд.

Телесне промене понекад још и повећају снагу афекта; стискавање песнице још потенцира, појачава срџбу, јаче кудаче срца појачава страх. Међутим напетост не траје дуго када се човек у јарости изливом свога гњева задовољио, или у болу исплакао, тада га афекат пређе. Шта више, и потребно је да избије афекат на поље и тиме се сведе унутарња напетост, без чега би још много јаче били нападнути органи за дисање, па и срце са читавим крвотоком. Ово унутарње свађање особито убрзавају поједини покрети који прате осећаје или афекте: скакање, смеј, покрети руку, намргођавање итд.

49. §. Темпераменат (нарав) и његове врсте.

Личне особине организма, као што је н. пр. већа или мања осетљивост према надражајима, свагда се испољавају при душевним појавама, а особито при осећајима и афектима. Сваки човек донесе већ собом од рођења извесну готовост према овом или ономе осећају, што називамо диспозицијом осећаја. И у

самом обичном животу говоримо о веселој, тужној, раздражљивој и тихој природи. Један је човек стално оптимистички, а други пак стално песимистички расположен. На један исти надражај неки човек јако реагира, други пак лакше, трећи остаје неутралан, а четврти једва реагира после дужег времена. Онај начин, којим примамо поједине утиске и реагирамо на њих, називамо *темпераменшом* (нарави).

1. Онај темпераменат, који се састоји из велике раздражљивости и снажног реагирања, зовемо *колеричним темпераменшом*.

2. Са слабом раздражљивошћу и истим таким реагирањем називамо *флегматичним темпераменшом*.

3. Са јаком раздражљивошћу, али slabим реагирањем, називамо *сангвинистичним темпераменшом* и

4. Са слабом раздражљивошћу али јаким реагирањем зовемо *меланхоличним темпераменшом*.

Колеричан је брзо и јако раздражљив, на мах се реши, брзо и одважно дела, енергичан је. *Флегматичан* се потешко раздражава; јако је обазрив, смишљен и тих како мишљењем тако и у говору па и у поступку. *Сангвиник* је јако раздражљив а силно и реагира; брзо се одушеви, али нема у себи издржљивости и сталности. *Меланхолик* је потежак за надражаје и потешко их прима, али има готовости за јаке осећаје и дубоке мисли; исто тако има склоности и на туробност, или баш и на јаку тугу.

Ове врсте темперамената само су типови, које можемо изражавати само путем апстрахирања појединих појава из живота, али их у животу оваке чисте не можемо наилазити, него само измењане тако, да се може рећи, колико је људи, толико и темперамената.

Темпераменат се и мења према годинама старости. Уопште рећи, деца су сангвинистична, младићи и људи колерични, а старци флегматични и меланхолични. Промене ли се у човеку донекле живчани систем (осетљивост и пријемљивост), одмах се мање или више промене и темпераменат у њему. Велики утицај

има на-њ васпитање, околина, пракса живота, само-узддржање, а особито пак наслеђе. Наслеђе је понекад испрекидано, не испољава се на деци непосредно, већ тек на унуцима и праунуцима (*атавизам*). Темпераменат још зависи и од спола, народности, климе, од начина храњења итд.

Осим ових опћих осећајних диспозиција има их још и наслеђених и стечених. Таке су наклоности према свирци, сликарству, према бојазни, плашњи, срџби, према извесној науци, извесном моралном осећају итд.

Васпитачева је дужност да испита темпераменат и друге осећајне наклоности својих ученика и према томе да и поступи, јер темпераменти имају своју *иредност*, али исто тако и *ошештавајућих* околности, па се васпитање према томе мора и равнати. Од велике је важности по поступак са децом и сазнање околности родитељскога дома, а исто тако и проучавање дисциплинарних поступака према темпераменту појединог детета.

50. §. Осећаји и мишљење.

Осећај делимично *повољно утиче* на мишљење, а делимично га пак *ошежава*.

1. Осећај *понајјаче утиче на заинтересованост*, те тако и на *пажњу*. На ствари, које су осећајем везани много већом пажњом мотримо, него на оне, где нема осећаја. Матерња љубав толико изоштри око, да она примети на детету и оно, што обично око није у стању приметити. Осећај је врло згодан и за *пошстрек мисли*, тако н. пр. ако похвалимо нечији рад, то га толико оснажи и поттакне, да му у раду на ум падну и такве мисли, које се у њему иначе не би изродиле. Или шта све не измисли човек у усхићењу или одушевљењу-, а шта не у мржњи својој?

Осећај много пута *замене* и душевну увиђавност. Тако н. пр. много пута човек се не клони јела рђа-

вог мириса за то, што увиђа њихов рђав утицај, него због оних непријатних осећаја, који су у вези са њима. Ако се побуди савест у зликовцу па се почне клонити рђавих дела, то он не чини из теоретске увиђавности, да је са досадањим поступцима угрожавао друштвени опстанак, већ усљед непосредног осећаја гриже савести.

2. Понекад нас осећај или афекат толико опхрва, да нас *крашковицима*, неувиђавнима учини. Владајући осећај удали у нама све оне представе, које су противне њему, и што је јачи осећај или афекат, тим је мање у свести нам разумнога елемента. Осећајни елементи у противном су одношају са елементима разума.

Од рђавог је утицаја осећај по мишљење и тада, ако нам је мисао везана са непријатном посљедицом осећаја. Тешко примамо истинитост оних мисли, које би по нас жалосне биле, или које би нас мисли разувериле у досадањем уверењу. Врло ретко и тешко увиђамо грешке оних које јако волимо, а замерамо и најмање грешке код оних, које мрзимо.

ПСИХОЛОГИЈА ВОЉЕ.

51. §. О вољи уопште.

Осим мишљења и осећаја има наш душевни живот и трећу основну појаву, а то је: *воља*. Хтети значи сасвим нешто друго него мислити или осећати (чуствовати). Воља је у нашем душевном животу основна чињеница, која се не може свести ни из какве друге појаве.

У *ширем* смислу воља је као душевни елеменат у вези са свима појавама свести, јер је свака душевна појава у истини унутарњи рад. Воља се испољава у пажњи и у аперцепцији; сваки јачи осећај спојен је са импулсима воље; у мислима се испољава воља за рад. Мишљење, осећај и воља нису посве одељени, него сачињавају једну нераздвојну целину. У овој целини се затим већма испољава или моменат мишљења, или осећаја или воље, те према томе и називамо стање наше свести или мислима, или осећајем или вољом.

Уопште рекавши, *вољом називамо ону душевну појаву, која покреће неки рад са извесном одређеном сврхом.*

У нижем степену душевнога живота ова сврха свагда иде у прилог испуњавања какве органске потребе. Наш организам има извесне потребе за своје *самоодржање*, које се потребе јављају као *осећања поотребе* (глад, жеђ, умор итд.). Ове непријатне осећаје замењује осећај удовољења (осећај засићена задовољства) чим намиримо телесне потребе. После намирења *желимо*, дакле *хоћемо* испуњавање. Физиолошка појава потребе на тај начин иде спојено са физиолошком појавом жеље и воље.

Ток појаве је дакле: 1. *покрене се осећање пошребје*; 2. *затим следи жеља за испуњењем*; 3. *изврши се са поступком, т. ј. са пошребним покретима*. Код осећања потребе слика потребнога предмета или посве фали (инстикат), или је мање-више присутан (жеља). На вршку тока воље, код тако зване свесне и намерне воље пред пустом жељом претходи *одлука воље* и избор средстава.

Ток појава воље или је *позитивне*, или *негативне* природе. Први изазива покрете или својевољно напери пажњу на нешто, а други пак, баш противно, спречава већ једном започети покрет, или удаљује пажњу са нечега. У негативним појавама воље испољава се својствена особина воље, која се никако не може свести на другу коју душевну чињеницу. Онда осећамо највише *вољу*, када баш нешто *нећемо*.

Према томе, психологија воље дели се на ове разделе:

1. инстикат;
2. жудња;
3. покрети;
4. воља у строгој речи (решење).

52. §. Нагон (инстикат).

Птица гради себи гнездо, а кад дође време креће се на даљни пут; пчела збира цветни прашак, гради саће и слаже у њега мед; веверица збира лешњик пре него што зима наступи. Оваке наклоности урођене су и у човеку. Тако н. пр. одојче плаче, ако га глад или жеђ натера и врши извесне покрете за сисање и ако га томе нико учио није. Врши читав низ сврхом одређених покрета, али све бесвесно. Готовост према свему овоме називамо инстиктом. *Инстикат* је, дакле, она наслеђена готовост, која се испољава истина у несвесној сврси, али у целисходним покретима или поступцима.

Наш организам има извесне физиолошке потребе,

које се и у душевном животу испољавају и то као : немирноћа или као готовост за рад (поступак). Овим потајним готовостима потребан је само надражај, па да ступе у дело. Када пак нагон пређе у дело, испољава се као непријатан осет, који служи за непосредан разлог покретању целисходнога покрета. Тегобно стање немаштине престаје оног момента, чим се нагону удовољи (чим одојче н. пр. храну добије). Покрети одојчета за нагон и самоодржање у првом добу су примитивни и неодређени; напротив патка чим се излеже из јајета, одмах трчи к води, а пиле пак к зрну. Што је простији живчани строј, тим је сигурнија у њему наслеђена готовост и тим брже и сигурније наступају нагони (инстинкти). Отуда је то, да човек мора, тако рећи, учити оне најпростије покрете, које животиње већ као готове донашају собом на свет.

Између нагона (инстинката) најважнији су : *нагон за самоодржање* и *нагон за одржање соја*. Од првих најснажнији је и најопћији *нагон исхране*, а од других пак *нагон спола*. У погледу овога потоњег треба избегавати пред децом сваки непристојан израз, слику или књигу. *Нагон покреша* ваља у деци оставити да слободно ради, јер особито мања деца не могу задуго мирно седити, и између школских часова могу се обављати поједини покрети као : устајање, покрети руке, ногу итд. *Нагон дружевности* показује се већ код деце; свако се дете воли забављати у друштву и онде једно друго допуњава и исправља на основу *нагона имитирања*. Највећи потстрек рада баш у томе и лежи, што посматрајући рад другог и сами се потетичемо. У имитирању лежи основа у учењу говора, јер дете посматрајући покрете органа код других и само се навикне да их употреби. Па и све богатство језика, вештина, наука и разних установа има своје основе у *социјалном имитирању* једнога колена од претходнога.

Игра је како код животиња тако и код деце нагонске природе и то као испољавање својствених

комбинација *нагона покрета, имитирања и дружевно-сти*. Одојчету прија гибање ногу и то чини и онда, када му није потреба (*игра покрета*). Кашње имитира покрете других, те ако му брат трчи око стола — трчи и оно (*игра имитације*). Од ових игара развију се у детету, при развиту фантазије му, *игре маште*, када му је штап, или столочица (шамна) хат; ред столица — железница итд. Од игре маште развије се кашње и *стваралачка игра*, када дете у песку прави разне одаје; када слаже од камичака (коцака) куће, или када деље или прави што од папира. Важност игре показива и та околност, да дете у игри научи ићи, говорити и самостално делати. У кашњем добу главни мотив игре је *ушакмица* при чему се испољава *нагон друживности*. Дете видећи испољавање снаге у другог, испољава и своју снагу. Ако неко из чисте своје побуде, сам прелази неку даљину, неће је у тој брзини прећи, као када га неко други гони па и хоће да пристигне.

53. §. Жудња и страст.

Нагон је таван, нема у њему јасне и одређене свесне сврхе. Чим је дете већ више пута испунило свој нагон за исхрањивање или покретања, полако научи упознати она средства, са којима може удовољити својим нагонима. Рађа се у њему памћење за осетање потребе, за потребни предмет, па и за начин удовољавања и затреба ли му што, обнове се поменуте слике у њему и изроде осетања за покрете која су потребна за радњу. Као што су га нагон и са њиме скопчани осећаји потстрекли на готовост рада, исто тако га сада *представа* о дотичном предмету и са њиме скопчани осећај гоне на сáм рад. Осећај и овом приликом има великог значаја. Гладно дете није у стању мирно представити себи слику јела, као што и жедан човек не може мирно гледати воду пред собом. Оно душевно стање, када се свесно бринемо да неки предмет достигнумо (имамо), називамо *жудњом*.

У жудњи има дакле: *разумне чињенице* (представа о предмету) има *осећајног елемента* (привлачна снага к предмету) и има *чињенице воље*: (брига, труд, испољавање рада).

Ако смо испунили жудњу, н. пр. (глад) — њена снага престане. Међутим има жудња, које непрестано захтевају, да се испуне, н. пр. ципија увек жуди за новцем и благом. Оваку жудњу, која је прешла већ у навику, зовемо *наклоношћу*. Ако жудња толико ојача, да помрачи све представе и осећаје, који су с њоме у противности, називамо *страшћу*. Испуњење жудње обично ствара задовољство, које задовољство поново постаје предметом жудње, н. пр. страстан коцкар непрестано само мисли и тражи згоду, када ће својој страсти да удовољи. Страсти су различите, као н. пр. страст за пићем, страст за благом, распикућство, страст за господством, страст за коцкањем итд. Страст учини човека робом, свог га затупи према могућим рђавим посљедицама; уништи му мирноћу душе, смонди му тело, угуши савест, па и честољубље. Ко падне у неку страст, тај сасвим другим очима гледи своју околину; страст му већ унапред окривотвори све преоуде и свако мирно размишљање учини немогућим.

54. §. Покрети и воља.

1. Појаве воље испољавају се у извесном покрету па ма оне како слабе или снажне биле (нагон, жудња, вољна одлука). Покрети су у суштини својој гигања мускула, чему је покретач нека унутарња делатност. Има и таких телесних покрета, које уопште не прати никаква душевна појава. Таки су физиолошки покрети и покрети крвотока и варења (срца и црева). Све друге покрете прате извесни вегетативни *осети*, а то су *импулзивни покреши*.

2. Оне покрете, који одмах наступају чим надражај стигне, зовемо *рефлексима*. Том приликом надражај одмах пређе са осетног поља на поље мицања

(покрета), одакле струји к мускулима и ове инервирају у ком моменту изазову извештан покрет. Тако н. пр. ако нам је око у опасности, одмах зажмуримо; надражавање грла одмах изазива кашаљ. У овим приликама између осета и покрета не наступа, ни ти се везује каква душевна појава. него читав ток иде механично.

У рефлексе убрајамо и оне покрете, који се јављају самовољно поводом саме слике покрета, а без наше воље и зовемо их *имитационим покретима*. Ако се у свести јави слика покрета, одмах га несвојеволно и извађамо. С помоћу ових покрета научимо говор и писање. Дете више пута проба исказати једном изговорену реч. Када после види дотичан предмет, одмах се споје у њему гласовне слике дотичне речи и кинестетички осети (осет покрета и мускулативна готовост), који су за изговор потребни.

Са овим имитационим покретима можемо протумачити појаве, да су певање и смеј „приљепчиви“, или да сви чланови извесне породице имају једнаке манире итд.

Међу ове рефлекционе покрете спадају и тако звани *изразити покрети*, који стално прате поједине душевне појаве. Ови су покрети, тако рећи, спољни знаци душевних појава. Тако н. пр. *какваоа афекта* позна се по *мимичном* покрету. Радост, срџба, туга, мржња итд. сви имају своје специфичне покрете лица. Много пута садржину представе изразимо покретом руке или ноге (пантомимични покрети), а много пута их чак и опишемо са њима. Ови пантомимични покрети код глувонемих, код деце и примитивних људи служе за саопћавање представа у место говора. У ове изразите покрете убрајамо још и смеј, плач, усклик, скакање и потркивање.

3. На против, оне покрете, које свагда претходи јасна представа сврхе, називамо *својеволним* (*вољним*) покретима. Најјаснији је утицај воље на покрете тада, када спречава рефлекционе покрете. Вољни покрет у

први мах је спор, јер потребне комбинације покрета треба увећати. Међутим и покрети који су у ствари постали услед вољних стања по времену постану механични, *автоматични*. Када смо учили читати, тада нам је изговор сваког слова бивао чисто својевољни покрет, те је и само читање било врло спорно. Ови покрети међутим све су нам лакши бивали и напослетку довољно нам беше и само тренутан преглед речи, па да се одмах побуди готовост говорних органа за читав низ покрета. Исто се ово догађа са комбинаваним покретима при писању, при свирци, гимнастици, мачевању итд. Могућност да неки покрети постану автоматични, сачува нам много времена и тако су по душевну економију нам од велике важности.

У нашем животу огледала би се ужасна несрећеност, да нема *обичаја*; без њега би за сваки малени дневни посао морали имати посебну вољну одлуку, да га учинимо. Тако н. пр. да једемо, пијемо, устанемо, легнемо итд. за све би се то морали посебно одлучивати и стицати готовост за извршење истих радова. А са обичајним покретима свршимо велику већину својих дневних радова (свлачење, облачење, хранење, пиће, јављање, ход, писање, многе стереотипне изреке итд.). Међутим само оне покрете ваља да унесемо у обичајне, тако рећи да их организујемо у нашем живчаном строју, који су покрети *корисни* по живот наш.

Тиме, што свакодневни покрети постану автоматични, много слободније бивају душевне нам готовости, те могу да се у јачој мери испољавају. Са тога разлога је *привикавање* (обичај) и у васпитању од велике важности.

Са разлога, што је васпитање, с обзиром на главну сврху му, скуп моралних правила и обичаја, стога цео рад васпитача нека руководи лозинка педагога James-а (читај: Џемз-а): *Ученик ништа не сме у себе примити, а да не реагира на то и ни један утисак нека не остане без тога*. Ако неки утисак жели стално остати у душевности нашој, мора се проткати кроз све наше готовости. Најбоље задрже пак поједине утиске у нама *покретни* (моторични) наши радови. Отуда је то, да наглас научно много дуже памтимо.

55. §. Воља.

Нагон је прост рад; жудња је већ упућена на извесну представу а са одређеном сврхом, али не

испитује, да ли је сврху могуће достићи и која су најподеснија средства за постизање исте сврхе. Одојче не зна шта хоће; дете већ зна, ну само под утиском моментаног надражаја. Али чим наступе новији или компликованији услови, нагон и жудња престају нам бити сигурне вође. Ако се и при замршенијим условима желимо одржати, не можемо се ослонити ли на свој нагон и своју жудњу, него морамо упознати услове својих поступака, изабрати добро промишљена средства; морамо се хладнокрвно *одлучити*. Не смеју нас руководити у раду моментана уживања, већ нас морају одлучивати слике сећања и мисли. О свесној *вољи* тек тада можемо говорити, ако нам је посве свесна *не само сврха* нашега поступка, већ ако су свесна и *прикладна средства*. Некој сврси обично воде више средстава, од којих потребна *изаберемо*. Ово одабирање иде са *премишљањем*, који нам је душевни рад међутим скопчан са непријатним осећајем ломљења: шта да чинимо? На овај начин добивено *одлучивање* назива се *вољом* у строгом смислу речи.

Оне представе, које *суделују* у одлучивању, а које су јаке осећајне садржине, називамо *мотивима*. Одлучивање се баш у томе и састоји, да од мотива једноме дадемо предности и према њему поступимо. Чињенице мисленог одлучивања су свагда јасне, њих чисто представимо себи и баш стога их и сматрамо као главни услов целом току одлучивања и ако при овоме раду много пута већу улогу играју баш тавни елементи воље и неопажени осећаји и афекти. Много пута чинимо под притиском баш ових потоњих а у томе уверењу, да чинимо то под вођством једног од промишљених мотива.

Од чињеница појава воље најважнија је *слобода воље*. Са чисто психолошког гледишта воља је слободна тада, ако дође без спољњег или унутарњег осећајног притиска. Сваки онај наш вољни поступак, који се рађа као излив целокупнога нам личног бића без икаквог осећајног притиска, можемо сматрати за

посљедицу одлуке наше *слободне воље*. Ову слободу осећамо при сваком *свесном* и *намерном* поступку своме тако, да са психолошког становишта слобода воље и није проблем него *непообитна истина*. Сасвим је природно, да што је савршеније наше размишљање, што нам је вишестрано познавање ствари, што богатије искуство, тим нам је и одлука воље исправнија, а тиме и више осећамо слободан избор мотива.

При одлучивању своме осећамо се слободни (психолошка слобода воље) и ако нам се међутим личност (карактер нам и мисленост) развија под утиском околине. Овај зависни утисак одређује: клима, наслеђе, васпитање, народност, имовно стање, вера, и све остале природне и душевне околности. Па и поред свих тих уплива људи нису једнаки, сваки човек има своје својствене личне особине, које особине друкчије и друкчије прерађују придошле спољне утиске. Када осећамо, да смо нешто спонтано из самосталне побуде учинили, *тада се одговорнима осећамо* за свој поступак и поред тога, што су на дотичан поступак нам утицали можда и околности наслеђа, темпераменат, васпитањем стечена наклоност или утицај околине. На против, ако човек поступи *несвојеволјно* под упливом приморања, хипнозе, пијанства или другог ког притиска, тада за свој поступак или у опште не одговара, или само делимично; такав поступак и сам суд сматра за *неурачуњлив*. Друштвена заједница има права да казни т. ј. да употреби јачи мотив, како би кривац друкчије поступао, те ако би ово немогуће било, да га и онемогући у даљем злу (затвор, смртна казна).

Са психолошког гледишта слобода воље је *непообитна*. Али је сасвим друго, непсихолошко питање, у колико се и на који се начин испољава у вољи принцип узрочности.

56. §. Морални карактер.

Ако смо се одлучили за неку мисао, тада се бринемо да ту мисао и у дело приведемо; кад-год смо

пред истим приликама воље, учинимо исто тако. После више понављања истих околности навикнемо се, да у истим приликама свагда једнако одлучујемо и чинимо. На тај начин временом дођемо до неког практичног принципа, који нам принцип пређе у крв, па нам даде вољи нашој сталан и одређен правац а личности пак *карактерну црпу* (правдољубље, промишљеност, штедљивост, тачност, присебност, вредноћа итд.). Ко оваке принципе има и који њима подчини своју вољу и своје поступке, за тога кажемо да је *моралан* (карактеран*). Најглавнија је особина моралности, сталност воље, а човека несталне воље називамо некарактерним. Карактерност значи хармонија воље и поступака са моралним принципима. Ови принципи међутим могу бити и рђави. Стога, у строгом смислу моралним човеком зовемо онога, у кога су принципи посве морални т. ј. у кога су принципи у потпуној хармонији са захтевима моралних идеја. *Карактер* (моралност) је *дакле моралним принципима сходна и конзеквентна воља и пошвост поштушка*.

На карактерна човека свагда се можемо ослонити и од њега тврдо очекивати само добро. Морални је карактер врхунац развитуку душевнога нам живота; он је скуп свих наших доживљаја, мисли, осећања и вољних поступака које смо досада преживели; он је скуп свих моралних идеја, које су прирасле за нашу личност и постала наша својственост. Са тога разлога, карактер је не само *камен тежељац* особноме душевном развитуку и васпитању, него је уједно и *крајња му сврха*.

57. §. Образовање воље.

Опћа сврха васпитања састоји се у развијању *моралнога карактера*, овоме је пак суштина воље из чега опет следи то, да морално васпитање није ништа

*) Реч карактер потиче од лика на новцу на који су императори своје ликове ужјебљавали. Касније се почео овај израз стално употребљавати за означавање морала.

друго, до ли образовање воље. Међутим образовање воље ће тада достићи своју сврху, ако вољу покорном учини према захтевима моралних принципа. Права важност човека не стоји до његова знања, већ до *каквоће воље* његове.

Родитељи и васпитачи дају омладини *узоре* за морално хотење и поступање. Они им истичу *сврху* и одређују *средства*, они им јачају моралне осећаје (ча-стољубље и осећај дужности) да им и ови као јаки мотиви буду при поступању. *Навикавањем* на послушност, присебност, самопрегоревање, вредноћу, правду, и савесност долази младић до истинитог и непоколебивог пута воље. Ко вољу жели образовати, тај мора неговати осећаје, јер је то први услов за образовање воље и карактера.

Дечју вољу у почетку руководе *чулни надражаји* и *нагоми*. Касније, под притиском околине, упозна извесна *морална правила* (норме) и по њима управља своју вољу и од тога доба почиње, управо, *образовање карактера*.

Средства за образовање воље јесу:

1. *Намерно изазивање* коректне воље у детету т. ј. подвргавање дечје воље вољи учитеља. У први мах ово непријатно утиче на дете, али кашње пређе му то у обично шта више, постане му то свесним и намерним поступком скопчано са увиђавношћу да је то потребно и корисно.

2. *Уиливна* (или у ширем обиму речено: *сугестивна*) *средства*, између којих је од највећег утицаја *пример*, а затим *љубав* и *услед*. Са разлога, што се васпитни утицај ових средстава самостално развија у деци, они су најврснији за образовање моралнога осећаја.

3. *Учење моралних принципа*, т. ј. *образовање ума*.

Истина, да је главни услов за упознавање добра морални поступак, ипак познавању добра не следи увек и моралан поступак. Стога је погрешно претпоставити да образовању ума одмах следи истинито мо-

рално поступање. Баш са тога разлога, учење моралке мора бити по могућству *посредно*, а не непосредно. Много је лакше упознати добро, него тако поступати. Зато моралку и не смемо обрађивати ређајући сувопарно моралне истине, већ треба да их проткивамо у дечје истините доживљаје, у конкретан живот и тако да их примењујемо у моралне већбе. У ову сврху много нам користе морална штива и песнички умотвори, која нису дечјем срцу наметљива и која не моралишу насилно, већ путем дечје маште заснивају у њима моралне истине.

58. §. Развитаk дечје душе.

Ток развитака дечје душе може се у опште поделити на три раздела:

1. У *добу одојчета* (у првој години) дете већ има готовости, да је пријемљиво према извесним надражајима, особито пак према надражају куса и пипања, а најмање пак према надражају слуха. Душевни живот у првим недељама састоји се из неодређених осета; незна одкуда му долази слатко, кисело, светлост, или шум. Мало касније из мноштва истодобних осећања испољи се по нека изразита веза осета, која је у прво доба врло једноставна и нераздвојна, али касније све јаснија бива и то тим јаснија, што дете боље може да *пази*. Пажња се доста јако јавља; дете од две седмице већ опази свећу или бљептећу плочу ђепног сата, а у трећем месецу пак слукти и купање сата. Опажаји оставе за собом слике памћења (представе) и дете почиње да разазна лик и глас материн, по неку мелодију итд. Показива се у њему и готовост за асоцијацију, радује се у напред, кад му мати своје груди раскопчава, или га унапред обузме радост кад додирне инструменат, који је већ више пута слушао свирати.

Осећаји у одојчета су у првом реду чулни, н. пр. глад, бол, осећај ситости и сви остали, који су по-

сљедица хладноће, рђаве постеле итд. У другој полу-години јављају се већ у њему и виши осећаји као н. пр. приврженост према родитељима (особито мајци) и брату, дучење од страних, бојазан од животиња, завист према другој деци, љубоморство, осећај радости при огледу светлих и бојадисаних предмета, разонода са играчкама.

Вољни живот у добу одојчета јавља се тек у облику нагонског живота (нагон покрета и исхране). Дете све зажели, што год види.

2. У добу *малитета* (од 2.—6. године) научи дете *ићи* и *говорити*. Ходом се дете оспособи, да мноштво нових опажања стиже из области вида и пипања; говором пак у стању је, да се изрази о свему што осети, мисли или жели. Научи и разликовати своје ја од спољнога света и полако развије му се *самосвест*. *Машта* му је у овоме добу врло жива, стога и воли толико причу и игру и оличава све (лутку, предмете, штап, треску итд.).

Од осећаја и у овоме добу владају непрестано само чулни, али полако све јаче и потпуније наступају и *осећаји лепога* (естетски) и дете воли слике, цвеће, ручне радове, играчке, цртеже, декламације и песме (мелодичне); исто тако наступа и *осећај морала* (саучешће, правдољубље, стидљивост), па и *религиозни*. Међутим дете још непрестано по томе пресуђује о сваком спољном предмету или ствари, да ли утичу на-њ пријатно или непријатно.

Са гледишта *воље* понајвише се испољава *склоност* за *имиширање* и за *дружественост*. Исто тако се испољава у детету и *жудња за знањем*, те отуд и оно силно *запипкивање* у деце. Полако дође дете и до сазнања, да је обавезно према родитељима и свима старијима *послушно* бити и њима се подврћи тако, да при крају овога доба појављује се понекада и *промишљена* (разумна) *воља*, па и *промишљено поступање*.

3. *Доба детињства* (шклеско доба од 7—15 године) је од великог значаја по дечји душевни разви-

так. Дете у томе добу изађе из породичнога круга и приспе у законом и прописима одређени школски живот т. ј. у *школовном кругу*. Игра све већма долази у позадину; дете се навикне на једном месту дуже седети, на извештан предмет подуже пазити, а своју вољу већма испољавати.

Душевни рад детета у овоме добу (од 7—9 год.) већином је *рецептивне природе* т. ј. једино за примање, али очигледна настава, приче и озбиљни описи учине му круг познавања сигурнијим и обилнијим. *Нагон за рад* му наилази на ново поље рада у читању, писању, цртању и гимнастици, а *вољу* му школска дисциплина и учење јачају и обраћају у одређенији правац.

Од 9—12 године знатно се повећава у детету душевна готовост за рад. *Пажња* му постаје истрајнија а у место бујне маште ступа *јако памћење*; развија се у њему осетање према природи и он почиње *свесно* да стиче своја *искуства*. Касније и премишља о *узроцима* и *последницама*, а у одређивању *појма* и *пресуда* мање-више испољава се у њему одлучивање. Игра му већ није проста имитација, јер развијајући се у њему *дружеска наклоност*, већма воли друштвене игре, којима је главна чињеница *ушакмица*. Са разлога, што у саобраћају са другима више пута има прилике да савиђа себе са другима, јако се развија у њему *чаштољубље*. Дете почиње да пресуђује моралну вредност како својих поступака тако и других, а тиме и *морални осећаји* постају бити све важније чињенице у његовом душевном животу.

ДОДАТАК.

59. §. Спавање и сан.

1. Спавање је једна од најзначајнијих појава нашег душевног живота. При њему се рад свести прекине да се опет постепено поврати. Пре спавања осећамо се потпуно свесни свога душевног живота, а за његово трајање пак ништа не знамо о себи; после спавања у истом се таком стању снађемо у животу, у каквом смо и пре спавања били. Физиолошки разлог спавању је обично изнуреност, уморност средишњег живчаног система, али и досадност па и непрестани утицај једног истог надражаја, или узимање извесних наркотичних средстава такође изазива спавање. Вегетативни ток живота, као што је крвоток и варење, траје и за време спавања.

Спавање почиње са *сангивошћу*, којом приликом уморни живци постају неспособни за примање сваког надражаја, изгубе свежину и ми се морамо напрезати да останемо будни. Прво нас очи издаду, затим чула мириса и куса и тек напоследку чуло слуха. Спавању претходи *дремање*, које мало кашње пређе у *дубоки сан*. Тада се крвни ток у мозгу скупи и не добија споља никакве надражаје, јер чула изгубе сваку готовост; у мозгу престану и унутарњи надражаји, јер готовост воље није у току; једино што раде рефлекциони покрети.

Све што нас дражи или занима, то препречава спавање, а што је пак заморно, неинтересантно и отужно, то га убрзава. Тако н. пр. ако смо љутити, немирни и у раздражљивом стању — неспава нам се; на против, несносна прича, позната песма — успава

нас. Према томе, за време празнине у надражајима, а исто тако и једни исти надражаји повећавају спавање, а при спавању пак престанак надражаја нас пробуди (млинар се одмах тргне чим чекетало престане). Особито су они надражаји способни за разбуђивање, па ма како слаби били, који су у тесној вези са било каквим нашим интересом (мати се пробуди и из најдубљег сна чим јој се дете мрдне). Дубину (каквоћу) сна меримо према величини надражаја који је потребан за разбуђивање.

2. И за време сна се догађају душевне појаве, али појаве које свест не прати. Ове су душевне појаве: *снови*. Постапак сна понајвише је везан за неки спољни надражај, који надражај прихвати читав низ асоцијације представа, чији се природни ток сасвим измене тако, да сан и није ништа друго, до ли илузија и халуцинација. Са разлога, што нам свако чуло прима надражаје, и снови могу бити из области свих чула наших; сневати можемо о сликама, о разним мелодијама, о притиску, кусу, мирису итд. Међутим, већина је снова из области вида (*визуелни*) тако, да и остале свађамо на ове. Тако н. пр. ако је за сан дао разлога неки надражај температуре, тада сневамо, да смо на Етни или где на леденом мору; ако нам мускуле нешто прицушава, тада сневамо читав чопор рака или рој пчела, те нас гоне; од надражаја куса посматрамо дивна јела итд.

Поменуте појаве могу се отуда тумачити, што је око ванредно осетљиво према и најмањој промени светлости или притиска (ови потоњи збивају се услед крвотока у ретини), а друго пак, што и у будном стању велика већина памћења и маште нам бивају видним представама. Око нам је најупотребљивије чуло са којим дознајемо стање спољнога света.

Ми учинимо све, само да за време спавања удалимо сваки могући надражај, који би нам спавање пореметио: идемо спавати у мирну и мрачну собу, скидамо са себе свако одело, које би нас стезати могло, удешавамо једнаку температуру итд.

Између будне и успаване свести разлика је та, што: 1. слике сна теку без икаквог реда посве фантastiчки и то већином усјед додира разних асоцијација а без избора, везе и директиве пажње; 2. Што и поред првих разлога, ипак нам се чини сан у објективним сликама као јавна, те утичу снагом чулних опажања и ми и у сну видимо, чујемо и пипамо. У будноме стању сравњивамо догађај са догађајем, али у сну ничега немамо, са чиме би низ дотичних представа сравнили и контролисали. У сну све се догађа у садашњем времену, а време се од воље скраћива, дан траје за један секунад. Сан за јаву држимо због његове јаке јасноће, те када се пробудимо, чудимо се и сами да смо за озбиљно сматрали евидентне немогућности.

У сну су заступљене све душевне појаве: представе (слике сна), осећаји (уживање, бол, плашење итд.) па и вољне појаве (хоћемо да бежимо, нешто да достигнемо итд.). Дете и примитиван човек не могу да разликују сан од јаве, него и снове држе за доживљене догађаје и то тако, у којима им се виша бића, или мртви јављају, па и предсказивају (тумачење сна).

Много пута се у сну јављају, управо понављају, такве представе, које су већ давно, и пре десетина година, у заборав прешле, те сневамо о своме детињству, о давно умрлим особама, о давно виђеним пријатељима, па се све ове слике памћења сливају без икакве логичне везе са садашњошћу.

Сановне слике врло јако репродуцирају стање нашег тела. Ако нам н. пр. мускули у сну осете неки притисак, тада сневамо да носимо неки тешки предмет, или да неки тешки посао обављамо, или да се тучемо; навала крви на срце, проузрокује немиран сан, као да нас вијају, или да падамо, или да се од нечега-, од некога не можемо спасти; спречено дисање изазива сан као да нас даве, или да се даavimo; пијани људи, или они у делириуму, сневају о змијама, мишевима, пацовима, као да иду по њима.

Надражаји, који су постали услед сановних слика често долазе и до средишта мозга за покретање и том приликом изазивају такве покрете удова, који су врло слични својевољним покретима. Овамо спада и говор у сну, или ходање (сомнамбулизам). Ово потоње двоје су врло комплициране појаве, али се састоје из покрета, који постадоше аутоматични, а за извађање њихово довољна је проста асоцијација. Са разлога, што их народ са месецом довађа у везу, ходање у сну назива се *месечарством* (лунатизам).

60. §. Хипнотичка стања.

1. *Хипноза* (hypnos = сан, спавање) је слично стање спавању; у хипнотичком стању хипнотизирана особа, тако рећи, автоматице извршава све оно, што му се сугерира. Скуп свих ових појава, па и науку која говори о њима, називамо *хипнотизмом*. *Сугестијом* називамо пак оно заповедно саопћење, које долази или од неке стране особе (хетеросугестија), или ти пак од саме хипнотизаране особе (аутосугестија). Најчешћа сугестија састоји се у томе, да се дотичан позове на спавање, да учини неке покрете, да види предмете и који нису ту, а присутне да не примети, да фиксира итд.

Хипнотично стање оснива се на досада још посве непознатоме својству живчаног нам система, које се својство учестаним хипнотизирањем знатно повећава.

И поред тога, што се хипнозе у многим чему разликују једно од друге, ипак се у опште могу разликовати у њима три фазе:

1. *Уводно стање*: тело отешта, а глава се заноси. Понашање медиума личи на човека, који се баш тргао иза сна, али још није дошао к кеби.

2. *Лака хипноза* или *каталепсија*: медиум постане неосетљив (анестетичан), чула му нису више моћна за примање спољних утисака; чује и извршава само оно, што му хипнотичар саветује, или заповеда. Ништа није у стању учинити без заповести тако, да остане било у каквом неугодном положају све дотле, догод га хипнотичар од истог стања не

разреши. Када се пак пробуди, донекле се сећа на догађаје у хипнози.

Можемо га бости иглом, неће осетити; ако га положимо на низ столица, па извадимо испод њега све, осим оне под главом и ногама — остане у истом водоравно испруженом положају.

3. *Дубока хипноза или сомнамбулизам*: наступа потпуна неосетљивост. Од овога часа од сугестије зависи не само поступак, него и осећање медиума; парче угља сматра за шећер, мастило за вино, рен за шећер и као такве их и једе. Исто тако може му се сугерирати да је глув, ћорав, слеп, да ништа не осећа, те му могу зуб извући и оперирати га, а да не осећа. Шта више, ако га додирнемо са дрветом и рекнемо да га жигицом печемо, после неколико часова видићемо палевине по телу му. Када се пак пробуди, медиум о свему томе ништа не зна.

Ако хипнотизатор сугерира медиуму у дубокој хипнози, да нешто учини на јави у извесно доба, н. пр. да ујутру у 6 часова разбије стакло, или у 7 часова тачно да се састану, то се у већини случајева и испуни (постхипнотичка сугестија). Овим начином се успело већ више њих на извесно време излечити од живчане трзавице, од несанице итд. (сугестивна терапија).

2. Сугестије нема само код хипнозе, него и у обичном животу када говором толико утичемо на некога, да му вољу посве упливишемо. У последње доба сугестији приписују и сваки физички уплив, те на основу тога назора и *само васпитање би било чиста, суштина сугестија*. Међутим под сугестијом не можемо разумети нормалан душевни ток, већ смишљени и сврхом одређени вољни утицај ради спречавања или баш укинућа нечије воље. Ако би васпитач тим путем хтео што постићи код свога ученика, био би му то највећи грех и преступ, јер је његова сврха баш противна, да дете самосталним учини и да га, тако рећи, имунизира од сугестивних уплива. Образован човек баш у томе се и разликује од необразованог, да самостално, критички мисли и пресуђује. Гомила се (маса) често даде без поговора завести и постане играчка сугестије завађача.

61. §. Душевне болести.

Душевним болестима (психозом) називамо тајне, или привремене абнормалности душевнога живота. Она наука пак, која се са овим болестима бави и помоћу њих жели их лечити, назива се *психијатрија*.

Душевне болести можемо уопште поделити по раздеоци нормалнога душевног живота дакле: појаве размишљања, осећаја и воље.

1. Душевне болести из круга мишљења:

а) Пометање осећа и опажања: илузија и халуцинација, што су најчешћи симптоми душевних болести.

б) *Оштиливање пажње*, што настаје, када се уз опажања не везује слика памћења, те болесник не може да прати појаве, промене у својој околини не примећује. Противност ове појаве је абнормална оштрина пажње, брзо и одређено примање и најмањег утиска. Овамо спада и несвакидања расејаност, као и сувишно удубљивање у једну исту мисао.

в) Са помућеношћу опажања и пажње у тесној су вези и болести памћења, јер се слике памћења преиначавају према природи опажања и пажње. У овој болести (*амнезија*) болесник изгуби памћење делимично, или баш и сасвим. Са старошћу иде и слабљење памћења. По доказу Краерелин-а 70% наших представа из младог су нам доба. Ова болест по некад не односи се на сву област памћења, него н. пр. само на извештајни круг представа. Код умоболних учестане су *халуцинације памћења* и болесник говори такве ствари, које никад није могао преживети (да се борио са гигантима, да је ужасно рањен итд.).

г) Поремећење *асоцијације представа*, да се спајање представа збива увек једним истим обликом простирући се и на најмање ситнице; болесник или врло лагано, или ужасно брзо асоцира, садржину представа посве измене, а међу њима нема никакве везе итд. Овамо спадају и *присилне представе* (фиксе идеје), које постану код болесника центри асоцијација. При-

силне представе су и без воље-, шта више и против воље болесника непрестано на површини свести му, па га данима, недељама, па и месецима море; понекад га нагоне да уради нешто, што је иначе против његовога уверења и против осећаја му. Тако н. пр. некога мори мисао, да је својом нехатношћу изгубио важан званичан акат, или да је некога у нечем ускратио, да у некој ствари није поступио посве савесно, да је са жигицом ватру проузроковао. Други пак живе у непрестаној плашњи, да се овога или онога неће сетити, те их ова бојазан заиста и поремети у асоцијацији. Најчестанија присилна представа је, да се неко болно мори мишљу, да је болестан од извесне боље; многи човек се поремети душевно уобразивши утицај бацила и непрестано се чисти, пере, не скида рукавице, ни с ким се не рукује итд.

У новије доба сасвим је поништено оно становиште, да понека присилна представа може напасти иначе посве здрава човека, те да може та болест и као посебна постојати (*мономанија*). Називи болести као што су: *клептоманија* (манија за крађу), *пироманија* (манија за паљевину) и *нимфоманија* (хистеричност), посве су се преживели, одкада је тачно доказано, да оне особе, које пате било од које наведене болести, т. ј. да имају било какву фиксу идеју, да пате и иначе од душевне болести, којој је болести присилна представа само једна појава.

д) Она особа, која пати од болести *маште*, или не може да господари над својим представама, те нова спајања представа или обавља врло тешко или их у опште нема; или ти пак своје представе стално везује са јаким чулним опажањима не бринући се за истинитост истих. Овамо спадају болесни *проналазачи*, који су неуморни у изналажењу фантастичких планова; *сањалнице*, који и најумишљеније нешто до ситнице описују, као да се на јави збива; *лаже* и *варалнице* и *протуве*, који са својим сигурним понашањем и заносним говором обмањују свет.

ђ) *Обмана идеја* је така душевна болест, која је посљедица губитка способности *расуђивања* и *закљу-*

чивања. Неко се обмањује, да га гоне и од сваког покрета околине бега и трза се; ова обмана често се спаја са илузијом и халуцинацијом, што је по болесника још горе. Други пак умишља себи, да је нека величина: кнез, Наполеон, папа, владика итд. или хвали своје дивне коње, своје имање а које у ствари и нема итд.

е) Од болести *самосвести* најважнија је болест: *раздобо свести* (амнезија), када једна већа душевна веза (низ представа) испадне из свести болесника, помрачи се и као нека посебна свест стоји у уму истог болесника. На овај начин може два, три, па и више психичка ја да постоје у дотичној особи, а да једво ја не зна за друго.

2. *Поремећења осећаја су*: а) душевна узрујаност (*ексалтација*) при коме се стању дотична особа краће или дуже време необично расположеним осећа и поред тога, што стварног разлога нема за то. б) душевна *малаксалост* (*депресија*), која се јавља као стална туга са врло јаком узрујаношћу, па и са заморним при-силним представама. Овамо спадају и разне врсте болести *фобије*, као н. пр. *агорафобија*, када се неко страши проћи или прећи, где је већа гомила света; *ситофобија* — бојазан од јела; *кашисофобија* — бојазан од седења, јер га седење гони да ускаче. У осећајну болест се убраја и тако звана болест: *moral insanity* (читај: морел инсенити = морална неосетљивост), када је неко, и ако је иначе нормалног стања, морално сасвим неурачунљив. Оваке особе већ се у детињству показују као непријатељи сваке дружевности (антисоцијализам), те је повучен, лажљив, воли да мучи животиње, ужива у туђој беди, непрестано чини квара, краде, лута и свађа се.

3. Највећа душевна болест се испољава у *болести воље и пошћуиака*. Када се у некоме изгуби способност за правилно хотење и поступање; дотичан постаје колебљив, жртва свагдање сумње и не зна да се одлучива, просто нема воље (*абулија*). Други пак и су-

више хоће; непрестано измишљава и почиње нека подузећа, која му, да боме, не полазе за руком; непрестано говори, пева, хода тамо-амо, чини, ради а не зна ни сам шта (*хипербулија*). Неправилно утицање на вољу најбоље видимо код хипнозе (*сугерирање*), што се назива *аутоматизмом*.

Наведене болести су само *типичне* душевне болести. Комбинације од њих јављају се као јаче, сложеније болести као н. пр. парализа, прогресива, деменција, параноја, и идиотизам.

У душевне абнормалности рачунамо још и утицај разних заносних (наркотичних) средстава, као што су: морфиум, хлороформ, опиум, хасис и најобичније средство *алкохол*. Утицај овога је алкохолизам (алкохолно тровање), т. ј. болест од употребе жестоког пића: вина, пива, ракије.

Жестоко пиће се усиса у организам; алкохол, који је у њему протоплазмичан је отров, који нападне ћелије. Највише квара учини на најнежније ћелије, дакле на живчане. Стална и систематска употреба алкохола јако слаби организам, умањава способност за рад, слаби издржљивост према болестима, а јача наклоност к њима.

Са разлога, што се алкохолизам наслеђује, он је главни разлог дегенерисању не само појединца, већ и целог народа. Лечник Деште посматрао је децу 10-це алкохоличара и 10-це трезвених родитеља, па је доказао, да су од 57-ро деце првих родитеља 12-ро одмах по рођењу умрли, 36-ро је међу њима било душевно болесних, идиоте, патили од велике боље, а само 9-ро нормалних. Од 61-га детета пак трезвених родитеља родило се мртво само 5-ро, 4-ро су били душевно болесни, 2-је богаљеви, а 50-ро нормалних. Статистика тврди, да је највише душевно болесних по лудницама од алкохоличара. Жалосно опртва данашње друштво она изрека: људи пију кад су гладни да не гладне, кад су сити, да им се јело боље свари; пију, кад су сањиви, да не заспе и пију у несаници да могу заспати; пију кад зебу да се угрију, а кад

им је топло, да се расхладе; пију здрави, да се не разболе, а пију и болесни да се окрене; пију о крштењу, а и о дањи; пију кад се веселе и кад тугују — пију свугде и свагда.

Душевни потреси, који су у вези са алкохолним тровањем (пијанством), највише се испољавају у прекидању асоцијација, те према томе и прекидању мишљења. Асоцијација је деспотска, јер нема представа, које би је контролисале и тако нас сачувале од брзоплетног и неразумног размишљања; у асоцијацији и размишљању фали прегледност, предвиђеност, увиђавност и промеравање, а и само памћење јако ослаби, те и ток мисли постане спор. Морални назори код алкохоличара сасвим ишчезну и ови се посве друкчије кристализују у души алкохоличара. Што је досада држао за неморално, сад је то пред њим сасвим индиферентно; од чега се пре стидио, сад у томе ужива. Не може да влада са собом и све своје тајне избрбља. Полако, па га и чула изневере, а наступи илузија и халуцинација док га напослетку и свест сасвим не остави. У трезном стању понекад га гризе што се тако посве занемарио, али тузи својој опет у алкохолу тражи лека. У извесним моментима зарекне се, да неће више пити, али подлегне и најмањем искушењу, јер му је воља сасвим ослабила. Душевна поремећеност, *delirium tremens potatorum*, тужан је свршетак алкохоличара.

62. §. Појаве из психологије масе (социјална психологија).

1. Свест појединца утиче на душевност заједнице (на заједничку свест, на колективну душевност) и обротно, заједница у многome одређује развитак појединца. Ову међусобну узајамност испитује *социјална (друштвена) психологија*. Појединац ишчупан из заједнице јесте једна апстракција. Душевне способности за развитак му морамо тражити исто тако у друштву, у заједници као и у њему самоме.

Један део социјалне психологије бави се са условима таквих душевних последица друштвене душевности, који су се услови путем заједнице *традиционално* толико развили, да се већ на личности и не могу свађати, н. пр. *језик, мишос, вера, морал, обичај, уметности, наука*. Овај ток друштвене психологије назива се *психологијом народа*.

2. Има међутим друштвена психологија и таку грану, која се бави са приликама и појавама несистематичне множине појединаца, која испитује скуп људи по месту и времену; ова се психологија назива *психологија масе*. Главнија особина појава масе састоји се у томе, да појединац изгубивши у маси личну своју особину, осећа, мисли и поступа под утиском осталих. Макако и колико да је иначе разлика у схватању, интелигенцији, занимању и осећају појединих, скупљени у масу ипак исто схвате и иста воља наступа у њима, која може да је сасвим друга, него схватање и воља појединца исте масе. У маси овладају нагони и осећаји, а ови пак као ниже душевне чињенице, већином су код људи више заједнички, него што су чињенице разума. У маси се изгуби свест личности и посве овлада емоција, тако, да умно маса много ниже стоји, него што је умно развијен појединац исте масе. У маси се не акомодира дух (разум) већ глупост, и маса постане врло лаковерна, најапсурднији глас прими за готово и узрујава се. Маса је неспособна за хладнокрвно и дубље размишљање, већ прима једино просте идеје, отуда је од толиког утиска на масу поједина избачена фраза и демагошки говор, разлог је овоме то, што се маса јако даје сугерирати. Маса размишља и поступа по примеру хипнотизиранига и тако се видокруг сасвим скупи, те контролне представе не могу да дођу до вредности. Појединац не може да одоле сугестији, те тако маса брзо постане хомогена и поступа према издатој пароли (душевна заједница масе).

У појавама масе велику улогу игра *имиширање*.

Виђење покрета свагда служи за потстрек истоме покрету, те неки покрет масе нагони и остале на исти покрет и рефлективно настаје покрет масе и то тим пре, јер се противне намере и не примећују. Отуда је то, да маса на један миг лупа, разбија и ломи. Са разлога, што је маса неорганизована, не може на дуже време да опстоји. Ако се понекад и чини да подуже влада, обмана је, јер и тада управо једна особа заповеда, а њој је маса само оруђе. Ову појединачку моћ видимо и на маси интелегентних појединаца (сабори), где поједини изврени говорници просто сугерирају своје идеје другима.

Са разлога, што маса нема своје систематске организације, не зна ни поступити по самосвојном одређеном принципу, већ ју упливишу моментани пуки случајеви. У гомили нико не зна, шта му сусед намерава учинити, те много пута сваки поступи по својој памети, тако н. пр. при каквој „паници“ (*страху*) наступа обично ужасна гужва, сваки бега не хајећи за другог.

Врло је важан моменат у појави масе и *немањина осећаја одговорности*. Сваки осећа, да оно што чини, није његов лични поступак, већ дело свију, те тако и одговорност, па за то је сваки и склон да учини и најгрозније дело. У оваким приликама, неко је у стању под сугестијом и тако што учинити, што иначе сам никад не би учинио. У осталом осећаји масе су врло минуле и јако променљиве, тако рећи екстремне, али понајвише је нестрпељива и деспотска.

3. Маса је истина простором уједињена и заједничким осећајем прожета неорганизована група људи, али има и таквих група (н. пр. сталеж), које просторно нису уједно, али иначе имају особине појава масе. И овде појединац и ако га раздељује простор, ипак се сматра за члана заједнице. Утицај психологије масе и овде је од силног утицаја на сваког појединца. Код оваке *организоване масе* живу реч замењује штампа, а особито осећајни утицај.

63. §. Душевне неправилности код деце.

Са овим делом психологије и педагогије бави се *педагошка психологија*. Она истражује узроке дечјим душевним неправилностима, стара се да те појаве предупреди и брине се, да се са абнормалном децом њима сходно и поступи. Ове неправилности (психопатије) делимо у главном на две групе: 1. наслеђене и 2. стечене душевне неправилности; знаци су им већином једнаки, али се ове друге пре могу излечити.

Психопатије су у првом реду живчана растројства (нервоза) код деце, а различите су:

а) *Психопатичка наклоност* (диспозиција) чему су знаци: необична осетљивост и раздраженост, немир, апатија према душевном раду.

б) *Психопатичка немоћ* са знацима: умор у виду болести, тешкоћа у душевном раду, мало поуздање, утученост. У тежим случајевима пак: врло слабо памћење, душевна, а понекада и морална тупоћа, безгранична бојазан, присилне представе, немирни снови. Овом приликом се појављује и у телу промена као: малокрвност, несвестица, неправилности у говору, главобоља и зујање ушију.

в) *Психопатичка дегенеризација*. Ово је већ душевна слабост (умоболност) и то има је као *умне* и као *моралне* болести (немаштине фантазије или пажње и ђудљивост, егоизам и потпуна несношљивост).

Умне слабости појављују се као: *идиотизам*, код којих је душеван рад апсолутно немогућ. *Имбецилизам*, са којима се још донекле даде радити, али су за друштво посве неспособни. *Дебилишас* је већ слабија болест, шта више болесник често такав утисак чини на нас, као да је сасвим нормалан, али му се у пресуђивању и закључивању примети абнормалност. Оваку децу обично одеде од нормалних, па их обучавају посебним начином.

Учестане су дечје живчане болести: 1. *шрзавица* (корее). Дете се непрестано трза, особито главом, ру-

кама, раменима, па и лицем. Родитељи и учитељи у први мах узимају то за израз дечјег нестаплука, па их можда и казне, а међутим, дете је болесно. Ова болест је прелазна услед имитирања других, стога тако дете треба одстранити из школе.

2. *Хистерична раздражљивост*, у којој болести је болесник јако под утиском сугестије. Хистерично дете, ако осети да је поцрвеноло, јако се збуну; касније и од саме помисли на румен одмах поцрвени, добије лупање срца, и несвест. Навала хистерије састоји се у томе, да се дете донекле запесе, укочи се, трза се, понајвише плаче, смеје се, виче док напослетку дође к себи, али се ничега после не сећа. У мирноме стању врло је растројено, осетљиво, заборавно, поносно, ђудљиво и грамзиво. И ова је болест заразна, више пута се догодило, да једна навала хистеричнога детета пређе на сву школу.

Епилепсија (велика боља) је таква живчана боља, која се испољава у повременој несвестици а са грчевитом навалом. Овој болести је у 30—50% узрок алкохолизам родитеља. Дете у овој болести одједном изгуби свест, падне и неколико минута га измучи навала грчева, затим дође к себи и падне у дубоки сан. Пробудивши се ничега се не сећа. Учестана епилепсија доводи до умне слабости, али је међутим могуће и епилептичних генија као што је био Јулије Цезар, Карло V. и Наполеон.

Слабија врста епилепсије је, када дете за неки моменат изгуби свест, којом приликом дете укочено гледи, али брзо дође к себи (*petit mal*).

САДРЖИНА.

Предговор

Страна

3.

О душевном животу у опште.

1. §. Предмет (садржина) и сврха психологије .	9.
2. „ Однос психологије и педагогије .	10.
3. „ Начин упознавања душевних појава .	11.
4. „ Изводи за психолошка посматрања .	13.
5. „ Међусобни однос душевних и телесних појава .	15.
6. „ Живчани систем (строј) .	15.
7. „ Подела и јединство душевних појава .	20.

Психологија мишљења.

1. Осетање и очигледност.

8. §. Осетање и услови постајања осета .	22.
9. „ Какавоћа осета	23.
10. „ Јачина осета	25.
11. „ Осети пипања, топлоте и бола	27.
12. „ Осети кука и мириса	29.
13. „ Осети слуха	30.
14. „ Осети вида	33.
15. „ Осет и опажање (перцепција)	37.
16. „ Правила и средства опажања	39.

2. Представа.

17. §. Опажај и представа	41.
18. „ Спајање (асоцијација) представа	43.
19. „ Памћење	47.
20. „ Машта (фантазија)	52.
21. „ Образовање маште	54.
22. „ Привиђење и халуцинација	56.
23. „ Опће слике (представе)	58.
24. „ Свест	60.
25. „ Пажња	62.
26. „ О аперцепцији	66.
27. „ Простор и време	68.

3. Мишљење.

28. §. Говор (језик)	70.
29. „ Размишљање и сазнање	73.

Додатак психологији размишљања.

Основни елементи логике.

30. §.	Задаћа и сврха логике	77.
31. „	Појам	78.
32. „	Садржина и обим појма. Врсте појмова	80.
33. „	Одредба — одређивање појма	82.
34. „	Раздеоба (дивизија)	83.
35. „	Пресуда	85.
36. „	Врсте пресуда	86.
37. „	Закључивање	88.
38. „	Дедуктивно и индуктивно закључивање	89.
39. „	Принципи образовања мишљења (расуђивања)	92.

Психологија осећаја (чуствовања).

40. §.	Осећаји и њихова подела	95.
41. „	Чулни осећаји	96.
42. „	Логични (разумни) осећаји	98.
43. „	Естетички осећаји	100.
44. „	Морални (етички) осећаји	102.
45. „	Образовање моралних осећаја	105.
46. „	Ток и спајање осећаја	107.
47. „	Афекат (узрујаност)	109.
48. „	Телесне појаве, које су у вези са осећајима афектима	110.
49. „	Темперамент (нарав) и његове врсте	111.
50. „	Осећаји и мишљење	113.

Психологија воље.

51. §.	О вољи у опште	115.
52. „	Нагон (инстинкт)	116.
53. „	Жудња и страст	118.
54. „	Покрети и воља	119.
55. „	Воља	121.
56. „	Морални карактер	123.
57. „	Образовање воље	124.
58. „	Развитак дечје душе	126.

Додатак.

59. §.	Спавање и сан	129.
60. „	Хипнотичка стања	132.
61. „	Душевне болести	134.
62. „	Појаве из психологије масе (социјална психологија)	138.
63. „	Душевне неправилности код деце	141.

